

הירחון לספרות

שתפונו לך

• חברה • ביקורת • תיאטרון • אמנות •

שנה ט"ז • גיליון 146 • ניסן תשנ"ב • מרץ 1992 • 12 ש"ח

תרבות

וקד"יניות הסבסוד

דיון

- מרים טוביה בונה
- צחי בקר
- גבריאל מוקד
- נעם סמל
- שמואל עומר
- אבנר שלו

אן סקסטון

שתי פואמות

עצבונית

רחוב הרחמים 45

● מסות

● סקירות

● שירה וסיפורת

רבקה מאיר על התערוכה הרטרואספקטיבית של רות שלום

חיים הברפלד

יו"ר האיגוד המיקצועי

רק שיתוף פעולה יציל את המשק

ואני מניח שאחרי הבחירות לכנסת נתפנה כולנו לעסוק בהן. אני יכול רק לומר, שאנחנו בעד חוק בריאות ממלכתי ובעד חוק פנסיה ממלכתי. אבל החוקים צריכים לתת את התשובה הנכונה לציבור הרחב - שלא כחוקים שהציעו שר הבריאות או השר קצב. אני מקווה, שבכנסת יעבירו מהר חוק בריאות ממלכתי וחוק פנסיה ממלכתי, ושהם יהיו מותאמים לצרכים האמיתיים של האזרחים במדינת ישראל.

אחת לארבע שנים אנחנו בוחרים את דימוי ההסתדרות. כרגע יש התנפלות מוחלטת של הממשלה, של מערכות כלכליות ושל מעסיקים על ההסתדרות, במטרה לגמד ולהחליש אותה. לכן, כרגע, הדימוי של ההסתדרות בירידה. אבל כשאתה מתקרב אל החבר בשטח, במקום העבודה, אתה רואה שהוא יודע שהוא צריך הסתדרות ושהוא מזדהה איתה, ומצפה ממנה להתאים עצמה לצרכיו האמיתיים.

אני מאמין, שאם נעשה כמה פעולות מהירות בשנה הקרובה, ישוב המצב לקדמותו והתייחסות הציבור להסתדרות תהיה כפי שהיתה בעבר. בכל אופן, מתברר שרוב רובו של הציבור מאמין בדרכה של ההסתדרות ובנחיצות המסגרת הזו שתגן עליו לאורך זמן.

ככלל, הדימוי של המערכות השלטוניות המרכזיות הוא גרוע. כך, לצערי הגדול, הדימוי של הכנסת, של מרכז השלטון המקומי, של העיריות וכו'. אני וחבריי נעשה הכל כדי לשנות את הדימוי הזה.

אין שום ספק, שיש השפעה לשאלה מי נמצא בממשלה או בכנסת מבחינת התייחסות הממשלה והכנסת לבעיות העובדים במדינת ישראל. בכל מקרה, אנו נמשיך, כדרכנו, לתבוע את זכויות העובדים ולעמוד על משמר השכר והתעסוקה שלהם. כאשר נעבור את הבחירות ודאי נתאים את עצמנו לממשלה החדשה שתהיה, משום שאנחנו רוצים לשתף פעולה עם כל ממשלה.

אין שום ספק, שתהיה הידברות נוחה יותר עם ממשלה, המורכבת בעיקר משליחי תנועת העבודה וממפלגות נוספות, שגישתן לבעיות העובדים במדינת ישראל היא, מנקודת הראות שלנו, יותר נכונה.

המצב העובדתי הפנימי, שלא לדבר על הבעיות החיצוניות, הוא קשה מאוד. סדרי העדיפויות והקדימויות שהממשלה הזו קבעה אינם מאפשרים למשק לחזור לעצמו. אני מקווה מאוד, שאחרי הבחירות תהיה ממשלה שתראה את בעיות התעסוקה והמשק בפרספקטיבה נכונה, וביחד נוכל להביא את המשק למצב טוב יותר. אם לא יהיה שיתוף פעולה בין המערכת הממשלתית למערכת ההסתדרותית יחד עם מערכת המעסיקים - לא תהיה תקווה למשק הישראלי. אלמלא עבדנו ב-1985 ביחד, למען מטרה משותפת, לא היינו מצליחים לעצור את הידרדרות המשק. רק במשותף אפשר יהיה לבנות משק, לעצור את האבטלה, לקלוט עלייה, לשלב צעירים בפעילות, בעבודה ובבנייה. אם לא כך יקרה - החזות היא קשה מאוד.

נולדתי בצ'כיה ובגיל שנתיים עליתי עם הוריי ארצה. להסתדרות הגעתי לפני עשרים ושתיים ומילאתי תפקידים שונים. הייתי סגנו של קיסר שנתיים, וב-1984, כשהוא התמנה להיות מזכ"ל ההסתדרות, קיבלתי את תפקידי כיו"ר האגף לאיגוד מקצועי, ואני מכהן בתפקיד הזה קרוב לשמונה שנים. תחום הפעילות המרכזי השני שלי הוא הספורט, ולפני חצי שנה חזרתי לתפקידי כיו"ר ההתאחדות לכדורגל.

לאחרונה הכריזה ההסתדרות על סכסוך עבודה כללי בשם כל האיגודים המקצועיים. במשך תקופה ארוכה ביקשנו, הצענו ותבענו מהמעסיקים הציבוריים והפרטיים להיכנס איתנו למשא ומתן ולסיים אותו עד סוף חודש מרץ, מועד בו מסתיימים ההסכמים מבחינה פורמלית. רצינו זאת עוד לפני שהוחלט על הקדמת הבחירות, ולהכרזת הסכסוך בפירוש אין קשר אליהן. להיפך, לו זה היה השיקול שלנו, היינו צריכים לשמור על שקט יחסי, משום שאי-שקט במשק אינו מצב טוב ביום הצבעה או לקראת הבחירות. מועד הבחירות הוקדם בחצי שנה ולכן יש סמיכות תאריכים, אבל הדרישה שלנו לחתום על הסכמי שכר נשמעת כבר זמן רב.

בגלל המצב במשק, נראה שהמעסיקים חשבו שזה הזמן להוריד עוד מזכויות העובדים ומשכרם, ולא מיהרו לנהל איתנו משא ומתן. הם מציעים לנו לחתום על הסכמים שמהם, באופן הברור ביותר, יוצא ששכרם הריאלי של העובדים יישחק לפחות בחמישה עד שישה אחוז בכל שנה.

ההסכמים מסתיימים ב-31 במרץ ולנו לא היה מנוס אלא להכריז על סכסוך עבודה, כדי שאם לא תהיה אפשרות להתדיין ליד שולחן הדיונים יהיה לנו חופש פעולה להחליט על צעדים מתאימים. הכרזת סכסוך עדיין אינה הכרזת שביתה, אלא איתות ברור למעסיקים - אם אתם רוצים שקט אנו מציעים לכם לבוא ולהתדיין איתנו דיון ענייני ורציני שאפשר גם לסיים אותו במהירות.

אני חושב שההסתדרות רלוונטית גם כיום. הרעיון המרכזי היה נכון כשיסדו את ההסתדרות והוא נכון גם כיום. אבל השינויים במערכות העבודה בחברה העולמית והישראלית, השינויים בדפוסי החיים ובצרכים של האזרחים, מחייבים אותנו להתאים את עצמנו כדי שנהיה רלוונטיים לחברי ההסתדרות.

רבים תוהים כיום האם בכלל זקוקים להסתדרות, לאיגודים מקצועיים. אני מאמין, שהציבור והעובדים חייבים שיהיו להם מסגרות. מי יגן עליהם יותר טוב מהמסגרות של עצמם?

כאמור, עלינו לעשות בהסתדרות שינויים. לפעמים צריך להחליף אנשים, לפעמים יש הכרח לשנות דפוסי חיים והחלטות ולהתאים אותם למציאות. למשל במגזר הבריאותי, שכיום המעסיק מאד את האזרחים במדינת ישראל. הבריאות שונה משהיתה, הצרכים שונים; ואנו צריכים לדאוג לכך שהמבוטחים שלנו יהיו מרוצים מהשירות שאנו נותנים להם. בהרבה מאד תחומים - התחום הפנסיוני, תנאי עבודה, תנאי שכר - עומדות בפני ההסתדרות הרבה מאד בעיות,

אן סקסטון

דינה קטן

יעקב ברזילי

יעקב זילבר:

ארבעים שנות תעייה למדריד

שלמה צירולניקוב:

סוציאליזם לקראת שינוי ערכים

התרבות - מדיניות הסבסוד

בהשתתפות: מרים טוביה-בונוה,

צחי בקר, גבריאל מוקד, נועם

סמל, שמואל עומר, אבנר שלו

מונחה: יעקב בסר

רבקה מאיר על התערוכה

הרטרוספקטיבית של

רות שלום

שירה

6	רבקה קשתן: שיר
7	שלום רצבי: שירים
9	לאה גלזמן: שירים
11	ורה מייזלס: שיר
12	דינה קטן: מחזור שירים
21	רבקה מאיר: שירים
33	יעקב ברזילי: פואמה
34	אן סקסטון: שתי פואמות מאנגלית: סמי שלום שטרית

סיפורת

29	סלים ברכאת: רוחות גיאומטריות, מערבית: מתתיהו פלד
36	ארתור שניצלר: יומנה של רדיגונדה, מגרמנית: יצחק עקביהו
38	יהודה גור אריה: ליל הגרזנים
40	משה פינטו: קצת אביב לשאול ארז

מסות

5	משה דור: אבות: הגילוי והחוט
14	שלמה צירולניקוב: סוציאליזם לקראת שינוי ערכים
16	יעקב זילבר: ארבעים שנות תעייה למדריד
28	מתתיהו פלד: סלים ברכאת - דיוקן

רב שיח

22	התרבות - מדיניות הסבסוד
----	-------------------------

ביקורת ספרים

6	יערה בן רוד על "חסד הזמן" לגד יעקבי
7	צבי רפאלי על "הסרט העברי" לנתן ויעקב גרוס
8	אברהם בלאט על "משורר בניו-יורק" ליעקב גלאטשטיין
9	מיכאל דגן על "גפרורים שרופים" ליהושע בר-יוסף
10	ידידיה יצחקי על "מר מולכו, הכיוון הנגדי" לאברהם בלבן
11	שלמה טנאי על "שלוש פואמות" לגבריאל טלפיר

אמנות פלסטית

27	רבקה מאיר על רות שלום
----	-----------------------

לפי שעה

4	יעקב בסר
---	----------

לכבוד ת"ד 16452, ת"א 61163
הנני מבקש להיות מנוי על "עתון 77"
לשנת 1992

שם ומשפחה _____

כתובת _____

טלפון _____

מצורף בזה שיק על סך 90 ש"ח עבור 10 גליונות, כולל משלוח

תאריך _____

חתימה _____

ITON 77
Literary Monthly

Editor: Jacob Besser

Managing Editorial Board:

Nathan Zach,
Shimon Ballas,
Sasson Somekh, Ziva Shamir

عنوان 77
مجلة أدبية شهرية

בסיוע: משרד החינוך והתרבות, המועצה לתרבות ולאמנות
הסתדרות העובדים הכללית, המרכז לתרבות ולחינוך

המערכת והמנהלה: טל': 5619879, ת"ד 16452 ת"א
המערכת אינה עונה בכתב על פניות כותבים ואינה מחזירה
כתבי יד אלא אם צורפה אליהם מעטפה מבוילת

חומר יש לשלוח רק בדואר רגיל, כשהוא מודפס ברווח כפול
על צד אחד של הנייר. פגישות עם העורך רצוי לתאם מראש

לוחות: אל-גמא

הדפסה וכריכה: חב' הכורכים

שנה מ"ז
גיליון 146
ניסן תשנ"ב
מרץ 1992

בלחץ המצפון

לסופרים, לאמנים, להוגים, ניתנה הזכות לעשות כן. כי הם חופשיים, אינם תלויים באיש, במפלגה, בממסד - רק בעצמם. רק ביכולתם ביושרם. הם פועלים רק בלחץ עצמם. בלחץ המצפון שלהם.

תרבות זקוקה לסבסוד

רב-השיח בנושא סבסודה של התרבות תופס את המקום המרכזי בגיליון זה. ולא בכדי. זהו ניסיון ראשון, מהוסס משהו, לבירור בין הנוגעים בדבר, כלומר בין ראשי מוסדות התרבות המרכזיים ובין המשרד הממונה על התמיכה בתרבות - משרד החינוך.

הדברים הם בהחלט לא חד-משמעיים. ישנם לא מעט גורמים, גם בקרב אנשי משרד החינוך עצמו וגם במשרדי ממשלה אחרים, שאינם מבינים מדוע ולשם מה חייבת החברה לתמוך במפעלי תרבות. יתר על כן - גם חלק מצרכני התרבות אינם מבינים זאת די הצורך. לכן היה נחוץ וחשוב להניח יסוד לדיון זה ועשינו זאת הפעם.

קל יותר, אולי, להבין את העיקרון שחברה חייבת לתמוך בתרבות לאומית, כי תרבות זו היא נשמת אפה של החברה. בלעדיה החברה מאבדת את זהותה ואת לשונה, ולמעשה היא ממשיכה להתקיים כגורם שאין חפץ חיים בו ומותה מניווין הוא ודאי. קשה לא להבין זאת, ואף על פי כן, בשנת 1991 חולקו 400 מיליון ש"ח ל"יהודיים", ואילו לכל ענפי התרבות 76 מיליון ש"ח בלבד.

יבואו לטעון, שגם מוסדות דתיים הם חלק מהתרבות. איש אינו חולק על כך. מדובר בפרופורציות ומדובר בדרך של קבלת החלטות ומניעי התמיכה.

ועוד אבסורד בו לא נגענו בדיון, לכן אולי נכון להעיר עליו. יש פינות שבהן נוצרת ספרות, הקופחות מבחינת הסיוע הממלכתי באופן יחסי. קיפוח זה מעמיד לא פעם את המוסדות בהם מדובר בפני הבררה להיות או לחדול. למשל כתבי-העת הספרותיים המעטים עד מאד שישנם. וייאמר כאן במלוא האחריות, שבמציאות הישראלית אין כל אפשרות לקיים כתב-עת ראוי לשמו ללא תוספת תמיכה משמעותית על זו הניתנת. ישאל הקורא, איך בכל זאת מתקיימים כתבי-העת הספרותיים, ולעתים הם דווקא לא רעים? התשובה היא: על-ידי הקרבה, פשוטו כמשמעו, של הנוגעים בדבר. ולסגנון עבודה כזה פשוט יש גבול.

דוגמא נוספת: תיאטרון בית לסין, למשל, מקיים פעילות תיאטרלית בהיקף של 13% מהפעילות הכלל ארצית. הוא נתמך בסך הכל בכ-140 אלף ש"ח לשנה, שזה פרומיל עלוב לעומת התמיכה הכוללת בתיאטראות, המגיעה ל-24 מיליון ש"ח. האנומליות האלה ניתנות לתיקון רק בתנאי שהסכום הכולל המוקדש לנושאי התרבות יוגדל משמעותית. ולא, יחדלו מוסדות חשובים לפעול, פשוטו כמשמעו.

ברור, שהנופלים הראשונים יהיו כתבי-העת שאינם מסוגלים לפעול ללא תמיכה מאסיבית בעולם ממוסחר שמתקיים על יסוד חוקים אחרים.

זנחנו מתקרבים לבחירות. זו ההזדמנות של הנוגעים בדבר, כלומר שלנו ושל שותפינו שהם צרכני התרבות, האמנים, הסופרים וההוגים, לתבוע מכל מפלגה שתקדיש במצעה מקום מכובד לנושא התרבות, ושתצהיר חד-משמעית שלא תיכנס לשום קואליציה אם בממשלה. הבאה שתקום לא יווצר משרד חדש, משרד התרבות - בנבדל ממשרד החינוך. ■

האווירה במפלגות, המאבקים האישיים, המכווערים לרוב, האווירה הכאילו דמוקרטית, שהנהיג בעיקר הליכוד, עם ההסכמים המכווערים עוד יותר, שמראש איש לא חשב לקיים - כל האווירה הסחר-מכרית הזאת מטשטשת, לפי שעה, את חשיבותן האמיתית של הבחירות הקרובות.

זו תהיה מערכת הבחירות החשובה ביותר, אולי, מאז קום המדינה משום שבה יוכרע אופיה של מדינת ישראל לדורות רבים מאד. במערכת בחירות זו יוכרע אם מדינת ישראל רוצה להנציח את הכיבוש, בצורה זאת או אחרת, או שיש ברצונה לעלות על דרך של הסכמי שלום עם הפלסטינים וארצות ערב האחרות. שוב לא ניתן יהיה לאחוז את המקל בשני קצותיו.

מה שהליכוד יכול כבר ראינו. הוא יכול לגרור את המשא ומתן עם הפלסטינים ועם המשלחות האחרות עד אין סוף. הוא מסוגל להסעיר את האינתיפדה טוב יותר מאוהדיה המושבעים ביותר. לפני זמן מה זרקו אבנים, עכשיו כבר יורים. אחרי האבנים באו בקבוקי התבערה, עכשיו יש נשק חם בשפע. לא רק אקדחים, לא רק רובים, לא מכבר הציגו בטלביזיה מקלע, דומה מאד למקלעים הנמצאים בשימוש צה"ל. רבו מקרי הרצח וההרג מכיוונים שונים ומגוונים. הסכינאות כמעט ולא היתה קיימת בראשיתו של המרי האזרחי, שמאוחר יותר קיבל את הכינוי אינתיפדה. המרי האזרחי הזה התחיל בהפגנות המוניות. הוא הקים מתוכו ועדות קהילתיות, שהיו נכונות להידברות איתנו. ההידברות או היתה הרבה יותר משתלמת והרבה יותר נוחה לנו מאשר המשא ומתן המתנהל עכשיו. אבל הליכוד יכול. לכן הוא חשב, שלעולם לא יישב עם הצד הפלסטיני למשא ומתן ו- וכמובן טעה.

הליכוד גם יכול לדרדר את היחסים עם ארה"ב לשפל שלא ידענו מעודנו. הוא גם יכול לוותר למעשה על העלייה לטובת התנחלויות תמהוניות בשטחים ובמזרח ירושלים.

רק הליכוד יכול היה לגרום לאבטלה שלא ידענו כדוגמתה. גם לא בשנות החמישים המוקדמות. אז, המדינה הזאת, שזה עתה עברה מלחמת עצמאות עקובה מדם, ידעה לקלוט עלייה המונית לא פחות מזו המגיעה אלינו עתה. בעצם, כבר כמעט שהפסיקה להגיע אלינו, וגם זה משום שרק הליכוד יכול.

לא יאומן, אבל כבר פעמיים ראינו תמונות בעיתונות, ובהן עולים שגוועו למוות ברחוב. הם מתו בזבל, אולי מרעב, אולי ממחלה, לא ברור. אבל זה שזה היה ברחוב, על מצע של אספלט ועיתונים ישנים - זאת עובדה. רק הליכוד יכול.

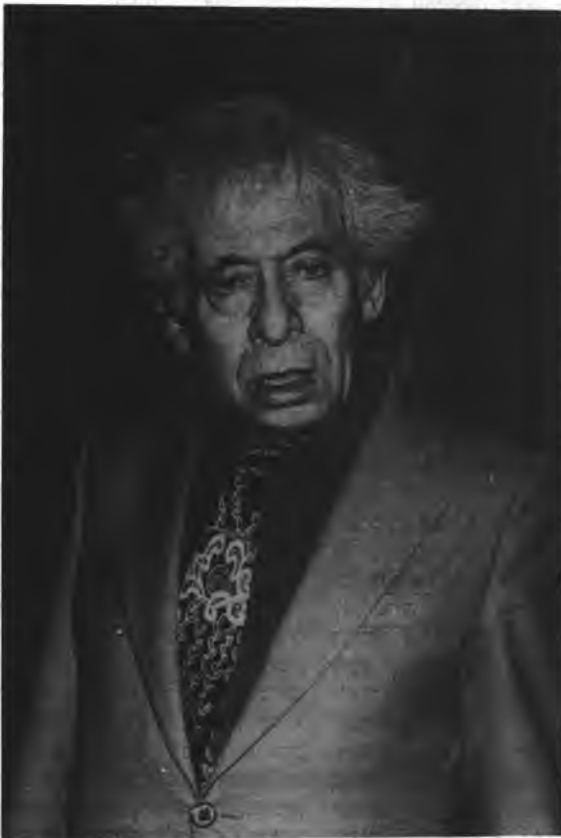
אבל אין טעם להזכיר את כל הדברים הידועים האלה רק כדי להכעיס את מישהו. גם לא די להעניש את הליכוד ולהורידו לאופוזיציה. אלו הרואים עצמם כאנשים חושבים צריכים לשאול את עצמם שאלה פשוטה ומביכה - איך זה קרה? איך נתנו לאנשים שאינם אחראיים לעשות בחיינו כטוב בעיניהם? ועוד שאלה אחת מומלץ לשאול - איך זה שציבור הסופרים, ההוגים, הסגל האקדמי, הסטודנטים, לא קמו על רגליהם האחריות ולא אמרו - די. עד כאן, לא יותר.

מערכת הבחירות הזאת מזמינה, יותר מקודמותיה, את תופסי העט המובהקים למלא את חובתם ולהשמיע קול, לא של מטיפים, לא של תועמלנים, אלא קול נקי, וכן.

י. 88

אבות - הגילוי והחוט

שנה, אבל - הה, אירוניה בת-השמים! - הספר הזה יצא דווקא בהוצאת אגודת הסופרים העברים, "מבצר הטעם הישן". אפילו אז, בשנת תשכ"א, היו לאסופה זאת הדים. והדים היו לקובץ השלישי, "שלושים עמ' של אבות ישורון", שיצא ב-1964. ואת פרס ברנר הנחשב קיבל אבות ישורון שלש שנים אחרי-כן. הנה, אנו כבר קרובים לסוף שנות השבעים.

אבות ישורון

לא, אינני מתכחש למאומה - לא לשנות הברידות, ולא להתקפות ולגינוי ולבוז, ולקשיים ולמעקשים שהיו חלק אורגני ממבנה האישיות המיוחדת הזאת. אבל כמי שחייו שלו עצמו כרוכים, במרוצת פרק לא-מבוטל מתוכם, בחייו של אבות ישורון האיש והמשורר, אינני מתכוון לשכוח את הידידות והאהבה. את זיקת הלב והחום האנושי והחוכמה והאצילות. החושך והאור משתרגים זה בזה. כמה שחוקה היא המטבע, אך האדם וחי האמן באמת אינם פשוטים.

דומה שידענו זאת אפילו אז, בנעורינו, כשבאנו אליו לבית-הקפה "שטרן" ברחוב דיונגוף, כדי לומר לו את אשר בלבנו, ואחזים בחוט אריאדנה הדקיק, המוליך גם באין רואה את המחפשים אל מחוז הפצם.

ת אבות ישורון "גילינו" בראשית שנות החמישים. כוונתי לאבות בשר-ודם. את יחיאל פרלמוטר של מחברת השירים הצנומה, היפהפיה, "על חכמות דרכים", מצאנו - איש איש בשביליו הנסתרים - עוד קודם לכן.

יצאנו בעקבות אבות ישורון כשהתחולל הפולמוס הגדול על שריו "הפוליטיים", שנדפסו, אם איני טועה, במוסף לספרות של "הארץ". חשנו - נתן זך, אריה סיון ואנכי, אנשי "לקראת" של הימים הרחוקים ההם - צורך להתודע אליו ולחזק את ידיו. סבורני שמשכה אותנו, קודם כל, הפואטיקה שלו. ההשלכות ה"פוליטיות" היו משניות. ואולי חשנו שאסור לשפוט את השירים על-פי קני-מידה של השעה החולפת, שיש פה נגיעה בטראגדיה עמוקה לבלי השוואה, של שני הצדדים. והטראגדיה הזאת מיתרגמת, בראש וראשונה, למישור האישי, והפצעים הם, בראש וראשונה, אישיים.

מכל מקום, אנו הגענו אל תחנת אבות שנים רבות בטרם עצרו בה הגלאים המקצועיים. אצלנו משפצים את ההיסטוריה של הספרות באופן שיעלה בקנה אחד עם הצרכים - צרכי האסכולה, האישיות, המוסד - הקונקרטיים, היפים לזמן ולמקום. זה מזכיר לכם משהו? בדין שיוזכר. ההבדל הוא בפרופורציות, לא במהות.

כמו כל אמן אמיתי, יעמוד גם אבות ישורון בפני בית-הדין של ההיסטוריה הספרותית, חסר-הפניות והאכזרי בצדקתו האובייקטיביות. וכמו כל אמן אמיתי ייזכר על מיטבו, והמיטב הזה ינסר למעמקים וינסוק לשחקים, הרחק משאון התופים של מכשפי-השבת. השפעה המדהימה שקלחה מעטו כמוה כורם המים, שכורי-הזהב שוטפים בו את העופרה והחול והאבנים, שהם חופרים מבטן האדמה. לאחר שהמים העזים זורמים ברהטים, נחשפים הן הסיגים והן המתכת היקרה.

משער אני, שתהליך הניפוי המוכרח, הבלתי-נמנע, שישתמש במאזני-הצדק הנחוצים, יעמיד את קוראי העתיד העבריים על גדולתו של אחד היוצרים המקוריים ביותר של שירתנו, כמו על הארעי והבלאי אשר ביצירתו. מן ההכרח להתאזר בסבלנות.

אבל דבר אחד צריך להיות ברור. אבות ישורון לא הסתתר מעיני כל בחשכת מחילות מיתולוגיות, עד שבשנות השבעים, בבת-אחת, הסירה תעוזתם של אי-אלו סיירים אמיצים את כיפת האפלה מעל לראשו והציגה אותו במרכז במת-החזיון המוארת של השירה העברית המודרנית. שריו של יחיאל פרלמוטר פורסמו בשנות השלושים והארבעים ב"טורים" של אברהם שלונסקי וב"מחברות לספרות" של ישראל זמורה, שבהוצאתו הופיע "על חכמות דרכים" ב-1942. שירי "תפילים על החודש" של אבות ישורון הופיעו בחוברת הראשונה של "אורלוגין" בעריכת שלונסקי, מדצמבר 1950. "הונג מחטטת" ו"פסח על כוכים" - מקור הרוגו ואי-ההכנות שהניעו להתודע אל אבות - ראו אור, כאמור בראשית דבריי, ב"הארץ", לא באיזה כתב עת-נידה. נכון, שבין "על חכמות דרכים" ובין "רעם", ספרו השני של אבות ישורון, מפרידות כמעט עשרים

קרוב לאדמה

ת

וכנו של קובץ השירים של גד יעקבי חסד הזמן משוקע בשמו. בפרספקטיבת הזמן מתבהרים דברים באור הנכון, המפויס, ב"נועם השיכחה", על אף המהמורות והאכזבות בדרך, ואלו קיימות. הזמן אינו מוחה מהזיכרון את הבית שקירותיו הסחובים "קורקעו מגשם וזיקנה"; אך הוא מאפשר למשורר שהתרחק ממנו "לשרש את האשם" המעיק עליו ולראות את עצמו באור חדש.

הקול הדובר אלינו הוא קולו של יליד הארץ הזאת, הקשור בטבורו לנופיה, לגלגוליה ולאקלימה הפוליטי והחברתי, ואשר מביט אחורה בכאב לראות מה נותר מהאידיאלים הרומנטיים: "חורבת בית וקיסוס יבש/ ונחלה נטושה וספרי התקופה". הוא ער למהלכיו של דור ההורים שעיצבו את עתיד הארץ והשאירו בחלל את השאלה המציקה: אילו ניתן היה לוותיקים לצפות את הנולד, האם היו פועלים אחרת? ביחס לדור האבות שקרא בשקיקה את "דבר", עגנון ו"הפועל הצעיר", יש לא רק נוסטלגיה, כי אם גם כאב על אלה החיים עדיין כבתוך בועה משלהם, ידי האם נראות למשורר "כשורשים גרומים, / תלושים מקרקע מיוסרת, / אוחות בקרני שרידי חלומות/ על מהפכה גדולה שעוד תבוא".

חויית הטבע, שבו גדל יעקבי, מטביעה את רישומה בשירים: פרדסים, ים וחולות. עץ הקוארינה הגדול, ששרשיו ברבדי דשן ומים רבים" וסופו - "בבת אחת קרס", מרחיב ממדיו לדי סמל: "שרשי האדמה כבר משורגים בידיה" - היחס הסימביוטי אדם-אדמה. היה מי שאמר שהחיים האמיתיים מתרחשים קרוב לאדמה. ואמנם, הזכרונות מהכפר מלווים את הכותב גם ממרחק של זמן ומקום, גם כשהרקע אינו הארץ, כך מתאפשר שיפוט נכון של הדברים: "מקום זר הוא זה, ממש כמו המקום/ ממנו המראתי".

יעקבי מצטרף לשורה ארוכה של משוררי נוף הארץ מזרובבל גלעד ואסתר ראב, שהתייחסו לנוף הארץ הנקי מ"סיגים" של נופים אחרים, ועד משה בן-שאול, למשל, המדלג בין תל-אביב לירושלים ובין תל-אביב לפרו. יש לציין, שיעקבי מאחד בשיריו רשת מסועפת של מצבים ומקומות. הוא מרחיק עד לונדון ונוצואלה, עד העצים

והצמחים מקברותיהם של קרל מרקס וג'ורג' אליוט. הקשר לנוף הטבעי באשר הוא אינו יודע את גבולות המקום. אך אהבה ואינטימיות נרקמות רק בינו לבין נופי הבית, שבהם הוא מתהלך והחמד שהזמן עשה איתו הוא בעצם השתמרותם בזיכרון של המראות בנתינתם הראשונה. לאחר השיטוטים הרבים בעולם קיבע אותו הזמן כאן ועכשיו. יחסו לנופים הוא יחס מרעיף חיבה וחם, אם כי לא חושני-אירוטי כבשירי אסתר ראב, למשל.

שירתו מתרכזת לא רק בטבע בראשוניותו, אלא גם בתחושות העושות את האדם לחלק מהטבע. הטבע מצוי בכל מקום, גם כדמיוני לדומם: "עץ התות שעליו מפוייחים ולבו מרוקן" או "נחילי היתושים באלומות האור/ בוקעות מחרכי הבתים" יוצרים אווירה המכשירה את הקרקע לנושאו האמיתי של השיר - אלה שאיבדו את הקשר עם עברם והם נעים ונדים בעולם עקורי שורשים.

החוויות האישיות נשאבות מוזיקתו של ה"אני" לכאן ולעכשיו במובן הרחב יותר של המלה, והקורא נענה למהימנותה של השרשיות העולה מן הדברים גם כשהיא מלווה ברגעי "משבר" חולפים, שבהם מבקש המשורר להימלט לימים הצפוניים, ליערות העד. "אך כשארות את חפציך גילית כי רגליך/ כפותות בחוטי בגדי המלך החדשים אל/ גזעים מעוקלים של עצי הדר וזית". וכבר כך פלא מתחזקת בו התחושה שככלות הכל הקשר לארץ איתן, אירציונלי ובלתי נמנע, כמוהו כלידה וכמוות.

קורה לא מעט שמתוך הסיטואציה והחוויה האישית יוצא הכותב להתבוננות מהורהרת בבעיות הקיומיות בעולם. אין הוא רווה נחת מהמציאות ברבדים השונים שלה. יחד עם זאת ראוי לציין, שגם יעקבי לא השתמש ברקע הפוליטי כאמצעי לבטא אמירות מחאה או התרסה בוטה. אמנם קיימים שירים הצמודים לאירועים אקטואליים כגון "עמנואל, שומרון" או "ילדים קופצים בחבל בתל-רומיידה", אך הטון בהם אינו קיצוני ובוטה, או לפחות אינו הופך למרכיב עיקרי בשיר. בכלל לא נמצא בספר התפרצויות רגש או טרוניות בלתי מבוקרות. גם כששיר נפתח במילים "פעימות הלב המטורפות" הן משתלבות במרקם הכללי של הדברים. בסופו של דבר, דייקנות מילולית ורגשית היא הטובעת בשיר את חותם הייחודיות ולא דווקא בחירת הנושא.

הקורא הקשוב לשירים חש באיזו הכרחיות בעצם כתיבת הספר. הזמן הביא את הצטברות הדברים לידי פורקנס כאן. יש איזה ניסיון לגעת בנשמת הדברים המציקים באמת והדורשים התייחסות. אמנם אין פה השמעת זעקה אישית-חברתית, אך

היא קיימת ומפעמת. הקורא מתרשם מן האינטימיות הברוכה של השירים וחש לא אחת במועקת הקיום הישראלי המחפש לו אפיקי מילוט. אפשר למצוא כאן יותר מסוג אחד של אמירה - ובהתאם לכך רבדים שונים של לשון; אמירה בעלת אופי עובדתי: "הרדיו משמיע שירי קצב/ ושדרות הצברים/ נושמים את האוויר המקומי./ ערבי זקן על חמור/ והקברים שלצדי הדרך/ נטמעים בתום הכבד". כמו כן אמירה בעלת אופי של הספה עצמית או בעלת גוון הגותי דידיקטי: 'חשבתי שאלמלא ידענו את סופנו/ מה פשר היה לחיים/ ומה טעם היה להתרחשויות בזמן הקצוב/ רק בזכותו של הקיסוע, הבלתי נתפס/ יש משמעות לפרח בצד הדרך/ ולאהבה בראשיתית לספר טרי'.

באמירות מעין אלה, כלליות, טמונה חולשתם של השירים, ואילו

ההגדים שאינם נובעים מתוך התבוננות מרוחקת, אלא מתוך החווייה, הם בעיניי הסובים והאפקטיביים. כך למשל "קדיש יתום", "הדס", "פרידה זמנית", המוקדש ליאיר הורביץ, "ארוע מוחי" ואחרים.

שלשת שירי "מקום קרוב", החותמים את הספר, סוגרים את מעגל ההתייחסות אל האחרית (שהוזכרה עוד בשיר הפותח) במזגם בתוכם את זכרונות הילדות.

"עכשיו, במגדל במרוחק אני מתגונן/ מפני רעש הירי, מעמס הדחק ואימת הפיתוי/ ומתנחם באבדן הפרדסים ההם". הוא נתון לתחושת פחד גוברת לנוכח התכווצות הזמן וכבתוך השלמה שקטה הוא מדבר על "בית הפרידות כמסתווי חרדה" ועל התחושה כי "קרוב יותר ויותר המקום שאלי/ אני חוזר לעולם עד עולם".

רביקה קשת

חוני והאשה

בְּאֵת יְרִיחוֹ	בְּסוֹף
תּוֹקְעַת בְּשׁוֹפְרוֹת	אֱלֹהִים נִכְנַע
בּוֹכָה	וְהוֹרִיד הַגֶּשֶׁם עַל חוֹנֵי
תַּחֲלָה הַבִּיאָה לּוֹ אֶכְלוּ	שְׂאֵשְׁתוֹ אֶמְרָה
לָחֵם וּגְבִינָה	כֶּךָ לֹא יִתְכַּן!
וּמִים	שְׂבָעִים שָׁנָה אֲנִי צָחִיקָה!
וְנִיד חֵם	חוֹנֵי לֹא אֶמַר מְלָה
שָׁנָה וְעוֹד שָׁנָה	אֶפְלוּ לֹא בּוֹאֵי
וְעוֹד שָׁנָה	לְכָאן
וְאִזְ צִוְּחָה פְּתֹאֵם	אֶל תּוֹךְ
צֹא	עֲמָדֵי עֲמָדֵי
צֹא אֲנִי צָחִיקָה	עֵינָיו שָׁם
הַשֶּׁקֶט גֶּשֶׁם נִדְבּוֹת	בְּשָׂמִים
אֵלֶּךְ אֵת יְלָדֶיךָ	לֹא רָאָה אוֹתָהּ
הוּא לֹא שָׁמַע	אֶבֶל שָׁמַע
מֵעֲגָלוֹ נְהִיָה חוֹמָה	הִיא אֶמְרָה
וּכְשֶׁעֲשָׂתָה הִיא מֵעָגַל	בּוֹא
בְּשָׁנָה הַשְּׂבָעִים	לְתוֹכִי
וְאֶמְרָה	אֲנִי יָלַד
לֹא אֶצֵּא מִכָּאן	רוֹצָה יָלַד
עַד שְׂאֵתָה בָּא	עוֹב אֵת אֱלֹהִים
הוֹרִיד אֱלֹהִים אֵת הַגֶּשֶׁם	כֶּךָ אוֹ כֶּךָ הַגֶּשֶׁם יִרַד
אֶבֶל חוֹנֵי	וּכְשֶׁהֲגֶשֶׁם יִרַד
שָׁחַשְׁבָה לּוֹ זֹאת לְצַדִּיקָה	אֶמְרָה
לֹא רָאָה וְלֹא שָׁמַע	אֵתָה בְּאֵמַת חוֹשֵׁב שְׁבַגְלֶלְךָ
כִּי כִהוּ עֵינָיו	הוּא רָאָה
וְנָס לְחוֹ	אֶךְ לֹא שָׁמַע
וְלָבוּ כָּבֵה	שְׂבָעִים שָׁנָה סָבְבָה אוֹתוֹ
	הַקִּיפָה

במבט של אופטימיות זהירה

סרטים תיעודיים ועלילתיים, תסריטאי, מבקר מן השורה הראשונה, משורר וסופר, השכיל לשמור על האיזון העדין, בין ההיבט האובייקטיבי והסובייקטיבי (ליתר דיוק היצירתי, האישי).

הספר מכיל עשרות שערים רבי-עניין, החל מ"הסרט בחיתוליו" וכלה בסרטי ימינו ובאינדקס עשיר, משופע בעשרות תצלומים, כרזות, מודעות, חלקים בלתי מוכרים לציבור הרחב. כרזות ישנות, מודעות בומבסטיות מימי ה"פרה-היסטוריה" של הראינוע, כלשון המחברים, הן משעשעות ביותר ומהוות פאנופטיקום מזור. הכל מכל מוכיח בעליל את יישום אפיקי החיים באספקלריה קולנועית, ישראלית, אותם האפיקים שקראקאווור, המוזכר כבר כאן, רואה בהם ערוצים, הזורמים "ללא ראשית וסוף".

לעתים, מצליחים נתן ויעקב גרוס להפוך ייבושת תיעודית לעלילות מהנות, הרוויות לא פעם באירוניה והומור. כך, באחד הפרקים, מדגים נתן גרוס את אופיו של "הריאליזם הציוני" בסרט ותסריט פרי עטו, שעניינו מצוקת המים בערבות הנגב. כאשר יצא גרוס לנגב כדי להנציח במצלמתו את "האדמה הצמאה", מצא שבעיית המים איננה צימת באותם הימים בנגב כלל וכלל. אז, החליט לצלם בהרצליה כמה עצים בשלכת ואת הנוף השחון כביכול של המקום.

דיוקנאות של חלוצי הראינוע העברי, ברוך אגדתי, יעקב בן-דב ועמיתיהם, מתוארים בלבביות וחמימות רבה. המחברים הצילו מתהום הנשייה את הדמויות הפיקראסקיות של ארץ ישראל הקטנה, שמעשיהם נראים היום כמיתוס דמיוני.

סעיף ערכי בספר מתייחס לדברי הביקורת הקולנועית, שלא חסה בשנינות לשונה לשפוך על סוג של סרטים מסוימים קיטוני בוז. נתן גרוס, בצטטו את דברי לעגם, מדגיש עם זאת, שלא היתה לו כלל כוונה מרושעת להציג את אנשי הביקורת כמי "שחופר את המנהרה בקצה האור".

פרקים המוקדשים לסרט תיעודי, כסרטי "קסטל" או סרטי "שדות" וקיבוצים למיניהם, מוסיפים נופך חשוב, בלתי נתקר עדיין, לנוף הקולנוע הישראלי. כך למשל סרטו של אלכס בר אילן מעלה באורח אירוני את תהפוכות החברה הקיבוצית מאז עלייתה על הקרקע, תוך שירת המהפכה הרוסית, ועד הכורסה הנחה בחדר זעיר-בורגני. פחות ביקורתית הוא סרטו של יגאל כהן, הרואה בקיבוץ את הגשמת כל האידיאליים הציוניים. התעכבתי על מסכת הסרטים התיעודיים, שגן גרוס היה שותף נאמן להם, כי הם חושפים את התקופה בהנצחת פרקי היסטוריה שחשיבותם לא תסולא

ספר הסרט העברי מהווה סנונית רבת חשיבות בסוגיות הראינוע והקולנוע הישראלי. תוך דקומנטציה מחקרית-ביוגרפית, פורשים נתן גרוס האב ויעקב הבן יריעה רחבה בכל גווני הקשת של הסרט המקומי, מראשית היווצרו ועד עצם ימינו אנו. לפנינו, איפוא, פסיפס עשיר ורב-מידות החורג מלקסיקוניות שגרתית, בחושפו את שרשי המוזה העשירית, על החיובי והשלילי בה, ובעיקר על הפוטנציאל הטמון בתוכה, המנוצל והבלתי מנוצל כאחד.

שימור תיעודי של הסרט העברי, הטיפול בגינוכים וארכיונים לוקה בחסר, כך שנדרשה מהמחברים עבודת נמלים כדי להתחקות על שרשי עבר, על שרידי שרידים של קטעי סרטים שנותרו לפליטה ועל אלה שאבדו כלא היו. עדותם הנאמנה של "שומרי החותם" הקולנועי עמדה לעתים בעזרם.

לרוב אין הרצאת הדברים בספר ליניארית, אלא ספיראלית, כך שעיקרו של העניין והעניין השולי, הטקסט והקונטקסט, שלובים זה בזה ומהווים יחידה קומפאקטית אחת. עיון מדוקדק ברבדים שונים של המחקר מחזיר אותנו לאחת התיאוריות של הקולנוע. זהו חיבור המזהיר של זיגפריד קראקאווור, המבחין ביצירה קולנועית, החושפת את המציאות החמרית, "המסייעת בדינו לגלות את המסטריה של העולם ואת מרכיביו הפסיכו-פסיים".

כיצד נראים החמרים הפסיכו-פסיים הללו בראינוע ובקולנוע העברי, וכיצד מתהווה תהליך של הקולנוע המקומי על רקע של תהפוכות היסטוריות ודמוגרפיות - על שאלות כגון אלה מנסים להשיב במיומנות מחברי המחקר.

ב"דבר המחברים", רושם נתן גרוס את לבטיו, עת ניגש לחיבור הספר: "נסיוני ומערובתי מסמיכים ופוסלים אותי בעת ובעונה אחת לכתוב על תולדות הסרט הישראלי". דבריו, הנאמרים בכנות רבה, אינם בשום פנים ואופן אפולוגטיים, אלא שמעצם היותו בימאי קולנועי, הוא חושש פן מידת האובייקטיביות תהיה ממנו והלאה. ברם, נתן גרוס, בימאי של עשרות

בפז, אף כי איכות הסרטים לא תמיד השביעה רצון.

לשבחו של הספר ייאמר, שעל אף ההיבט המקצועי בו, שערו פתוחים בפני כל קורא מן השורה, שאינו

מצוי בתולדות האסתטיקה של הסרט הישראלי. נתן ויעקב גרוס צופים בו באהבה, בעין בוחנת ובאופטימיות זהירה.

שלום רצבי ילד עובר בך כמו עובר אורח

מִבָּאֵן נִבְטִים

אוֹתָם שָׁמַיִם,

שְׂאֵתָה מְעִין בָּהֶם בְּכֶבֶד-רֹאשׁ; תְּלוּלִים

תְּלוּלִים

הַיָּמִים, אֶתָּה אוֹמֵר,

וַיֵּלֶד

שְׂאֵתָהּ,

נֹגֵץ בְּךָ, וַיֵּלֶד

שְׂאֵתָה אוֹהֵב

עוֹבֵר בְּךָ. כְּמוֹ עוֹבֵר אֲרֵךְ

שֶׁבְּכֶר מִרְחִיק מִבְּטוֹ,

תְּלוּלוֹת

תְּלוּלוֹת הַעֵינַיִם

שְׂאֵתָה נוֹתֵן בוֹ, רַק מִחֻשְׁבָּה, שֶׁהָרִי לֹא מִפֶּה מֶה

שְׂאֵתָה שֶׁב מְרִים וּמִיָּדָה

שֶׁב מְרִים וּמִיָּדָה

בְּעֶצְמָךְ

כְּמוֹ בְּרוּחוֹת רְפָאִים,

אוֹ סוֹפֵר אֶת הַיָּמִים

שְׂאֵתָה הוֹלֵךְ בָּהֶם, שְׂעוֹד

תֵּלֵךְ בָּהֶם

מִתְמַלְתֵךְ לַיֵּלֶד

שְׂנוֹגֵץ בְּךָ,

כְּמוֹ סִפְיָן

מִתְנַת, הַרְיִסוֹת. וַיְכַבֵּר סוֹבְבִים

קִבְרָנִים שֶׁקָּטִים שֶׁל עוֹד יוֹם,

כְּמוֹ

עֵינַיִם טוֹפְפוֹת. חוֹצוֹת הַנֶּפֶשׁ

רִיקוֹת

מֵאֵד. מִי שֶׁבָּא לָפֶה

אוֹחֵז בְּמִרְאֹת

שְׁלֹא מִפֶּה. מְדַמָּה

אֶת חֲמֵן הַפְּנִימִי

שֶׁל אֲבָנִים כְּבוֹיֹת

מִה בְּכֶר

יֵאֱחָז בְּתֵן,

אוֹ מֶה אֶתָּה

בְּעֶבְרָךְ

הַלֵּאָה

מִהָּן?

נִפְתָּח מִחַמַּת צֵלִיל

"לְכֶה דוֹדִי"

שְׁהוּא רְחוֹק, וְשְׁהוּא גַם

מֵאֵד מֵאֵד פֹּה, אוֹ מִתְּרֵהָר

בְּשֶׁבֶת הַנֶּפֶשׁ

שְׁפוֹשֶׁשֶׁת

צוֹרֵה אַחַר צוֹרֵה

צֵלִי

שְׁהוֹלֵךְ לִפְנֵי

מִתְכַּסֶּה בְּבִשְׁת פְּנִים

עַל שְׂאֵנֵי כָּאֵן

וְעַל שְׂאֵנֵי

בְּעוֹדִי

מִפְּלִיג אֶל חוֹפֵי-נֶפֶשׁ בְּדוֹיִים

קוֹרָא בְּשֵׁם

קְקוֹרָא בְּשֵׁם אֶהוּבָה

כְּאֵלוֹ הֵיטָה, בֵּינֵי לְבִינֵי

שׁוֹמְעֵת צֵל

בְּשֶׁפֶת עִם לוֹעֵז מְסַפֵּר

מְשָׁל

בוֹ לֹא הֵייתִי

ביקורת ספרים

שירה

ZIEGFRIED . 1
KRAKAWER: THEORY OF
FILM. 1960

משורר בניו-יורק, יהודי בלובלין

יעקב גלאטשטיין: משורר בניו-יורק; ערך ותרגם: בנימין הרשב; הקיבוץ המאוחד; תש"ן; 238 עמ'

היכרות עם שירת יעקב גלאטשטיין (1896-1971) התחילה כבר לפני ארבעים שנה, עת תרגם שלמה שנהוד את ספרו בפרוזה (והגיע יאש) וכן את אסופת שיריו (מכל עמלי). גלאטשטיין, איש השירה והסיפור, כתב גם מסות וביקורות, בצד היותו עורך ובעל טור פובליציסטי.

כשהיה בן שלוש-עשרה בא לורשה, להציג את כתביו לפני י"ל פרץ וה"ד נומברג, וזכה שסיפור משלו יתפרסם מעל עמודי "פריינד". עם גבור שנתא ישראל בפולין עקר לניו-יורק, שם גר דודו, ופנה ללימודי משפטים ואנגלית. באותה עת, עלו בשירת היידיש קר לותיהם של ה' ליוויק, מאני לייב, מ"ל האלפרן וזישע לנדוי, ה"צעיר ריס" שמרדו בקודמיהם. בשנת 1920 קמו יעקב גלאטשטיין, א' לאהלס ונ"ב מינקוב, וכוננו חבורת אמנות חדשנית, שנדרשה להשפעת השירה האנגלוסקסית. זו הייתה קבוצת ה"אינוויכיסטים", שביקשו לחרוג ממגדל השן של האימפרסיוניסטים ולחדור אל החבוי בתוך מבוכ הנפש. "אין זיך" — משמעותו "בתוכך", התבוננות בתוך עצמך — מגמה שכאה להעמיק את המתודה האינטרוספקטיבית, "כי העולם קיים

הייתה בבחינת קריאת תיגר כנגד המשמרת הקודמת של ה"יונגע" — הצעירים — אלא שברכות השנים התפצלה גם חבורת האמנות החדשה, כיוון שלא מצאה את תיקונה, וכל אחד פנה לנתיבו.

דב סדן הצביע פעם על כך, שאם-כי האסכולה סייעה בידיהם של משוררי "אינויך" להשתלב יחדיו, הרי לא מצא איש איש את עצמו, אלא כל אחד מעבר לה ומחוצה לה, וחיודשם בא להם דווקא בחידושי ביקורת. ראוי לציין, שביחסם לעב-רית נקטו תחילה ה"אינוויכיסטים" בכתיב פונטי, כמו שמצאנהו בעי-תוני הייסקציה היידישאית, וכתבו: 'עמעס' במקום 'אמת', 'טאמוד' במקום 'תמוז', ו'מאריו' במקום 'מעריב', וכך הייתה זריקת הגט לעברית לאחד מספיהיה.

יעקב גלאטשטיין היה בן כ"א שנים כאשר פרסם את ספר שירת ביכוריו, בהיותו בן מ"ד שנים הוציא לאור את ספר הפרוזה שלו, וכאשר הגיע לגיל העצה הביא לדפוס את ספר המסות הביקורתיות, שבהן נתגלה בחריפותו ושנינותו.

השירה, הסיפורת והביקורת, הן אפוא שלוש החטיבות הספרותיות של יעקב גלאטשטיין, האחרות זו בצד זו ודרות זו על-יד זו, כאשר השירה, עם צירופי הצבעים והצלילים החדשים, בולטת ביותר, ור' נחמן מברסלב, עם המיסטריות, שימש לו מעין "אלטר אגו". יעקב גלאטשטיין, שהתנתק מהקור-ואנחנו חלק ממנו, אולם לגבינו קיים העולם רק במידה שהוא משתקף בתוכנו". זה היה דבר המניפסט הראשון של הקבוצה, בשנת 1920, אשר כדרך כל זרם דיברה בלשון מנשרים. "כי העולם הוא קטגוריה שאינה קיימת, שקר, ואם אין לו שייכות לנו, הוא הופך להיות עניין אקטואלי, רק בתוכנו ועל-ידינו". קריאה נועזת זו, שעל המשורר להקשיב לקולו הפנימי ולהפוך את האסוציאציה והסוגס-טיה לאמצעים עיקריים של השירה,

בנציות הספרותיות שרחשו כדורו, ביקש להיות הטורבדור של ה"סוד המוסיקלי, יסוד שהיה אופייני לשושלת היוחסין של משפחת גלאטשטיין, החזנים והדיריגנטים בלובלין שלפני החורבן.

אסופת שירי גלאטשטיין, משורר בניו-יורק, הופיעה לאחרונה בע-ריכתו של בנימין הרשב, פרופ-סור לסמיוטיקה מאוניברסיטת תל-אביב, החוקר כיום באוניבר-סיטת ייל בארצות-הברית. הא-סופה כוללת את השירים שהרשב נפעם מהם, והחל לפרסמם ב"סימן קריאה" בשנת 1978, כי "שירתו הלאומית של גלאטשטיין הצ-ליחה כשירה דווקא משום שצמחה מסגנון כתיבה אישי מודרניסטי". משורר בניו יורק כולל מבחר שירים מכל ספרי גלאטשטיין, החל מהמהלך הראשון של ה"אינוויכיס-טים", אשר שייך כיום ל"קול-טור געשיכטע", ולגבי המשורר היווה בשעתו תור הפרדה מה'אני הישן של יענקל בן יצחק, עד הפנייה אל המוטיבים האוני-ברסליים ובתי השיר המפוכחים והמאמינים בכוחה של היידיש, שאינם רק סיפור או שיר, אלא חיים בלאים. בסוף ימיו נתרצה גלאטשטיין ללשון העברית, ואף הטיח בבנים ובכני בנים שטיפסו לגנים זרים ולא היה להם חלק או זיקה למורשת אבות (עמ' 224):

אני שנותרתי מחשך, שריד כבר איכשהו אתיישב בעברית. אבל אתם, בני בנים, הגדורים מפחדים,

פיותיכם עקמים, דבורים עוותים, בלי לשד האילן אתם פשוט קרשים בתקופה הראשונה נדרשו שיריו של גלאטשטיין לפונקציה האסת-טית, שרכיבה נגורו בעיקר מיסוד הספקנות והמאירוניה, כאשר הדיני-מיקה הקומפוזיציונית הייתה בראש מעייניו, והוא נע בין מגדלור אחד למשנהו. שירה זו העלתה בשעתה את היסוד האורבני ושלה את הרומנטיקה, אם כי לא הרחיקה לכת ולא הניכה פירות. גלאטשטיין ניסה לפרוט על מיתרי משחקי הל-שון של הרייתמוס האינדיבידואלי, אך המציאות טפחה על פניו. בשנות העשרים הוא נאבק וחיפש את העולם החדש ואת התרבות החדשה, ואילו בשנות השלושים חלו הברדלים ז'אנריים בשירתו, שהובילוהו לראייה כפולת פרספק-טיבה. לנוכח הצל שהטיל הצורך על אירופה, חזר בו ממוסיקת האלילים של ואגנר ובא אצל הניגון, ההמהום והמחשבה. שיבה מאוחרת זו עוררה בו את הזעם נגד העולם הגויי, ואז הכריז והתריע (עמ' 110):

לילה טוב, עולם רחב, עולם גדול, מקריית. לא אפה, פי אני טורק את השער.

אני הולך בפתחה לגטו.

הייתה זו שנת 1938, וגלאטשטיין, איש העולם הגדול, חש את הפר-רענות העומדת לבוא, וביקש לשוב אל הסמטאות העקומות, לגמרות ולסוגיות הקשות, ואפילו לעברי-טיטש. פרדה זו מרצון מ"הת-ר-בויות הטרפות", עוררה בשעתה הד עצום בעולם היהודי. מאז חלה אצלו מטמורפוזה נפשית. כשם שתחילה התגדר בייעודו הטרוב-דורי, כך נכבש לבסוף לטרגיות הגורל היהודי, ועבר לקונן על ה"יהודים הקורנים", בערכו ניתוח סוציולוגי של תקופות ודורות, של אבות ובנים, בנימה לאומית, כאילו עבר לגלקסיה אחרת.

המשמעות הדומיננטית של חידוש המלה הייתה עדיין בתוקפה בעת שיצר, חיפש ופירש את המלים, כדי לבוא בסוד השמחה ואהבת היי-דיש, אך מציאות האימה הובילה אותו לשירי חורבן ולמוטיב העממי החסדי של הפואמה הברסלבית, הרצופה שיחת חולין וניצוצות של קדושה. הקובץ משורר בניו-יורק, בתרגומו של בנימין הרשב, חסר הרבה שירים חשובים משל גל-אטשטיין, כגון "התורה קבלנו על הר סיני, ובלובלין החזרנו אותה. לא המתים יהללוה, התורה ניתנה לחיות בה", או על התהום בין אבות וסבים, לבין הנכדים, כאשר הוא קובל: "אנוכי לא הרחקתי כה מהבצע שם, כמו שאתם מהסבא". אך גם כך אנו מצויים באווירה נושאת רעיונות וחוויות.

ניתן לחוש אצל גלאטשטיין לע-תים הרבה יותר רטוריקה מאשר שירה, שכן הוא רצה לבטא את ה"קרעדה" — ה"אני מאמין" שלו כשליח ציבור — ולא לשוא קיווה להשתלב בתפילתם של ישראל, כאשר שאלת האלוה והאמונה היו חלק ממכלול המערכת הפיוטית המורכבת. סגנונו של גלאטשטיין אצר בתוכו שלהבת של היסוד הרוחני, והמלה שלו נשאה תמיד מטען מוצק של משמעות. הוא חיפש את האלוקים, אך גם התריס כלפי שמיא. יעקב גלאטשטיין היה שמו של ספרו הראשון של האינט-רוספקטיביסט שהכריז על הופעתו בקול גדול, והיה מלובלין היה שם ספרו שלפני האחרון, שסיים את שירתו בקול ענות חלושה, בהיותו סניגורם של יהודים, בשובו אל מורשת חוויות הילדות, בלובלין של מעלה ומטה.

יעקב גלאטשטיין, שהרחיב את אוצר המלים ביידיש, נצמד לתודעה יהודית, וה"משורר בניו-יורק", בעל השירה האינטלקטוא-לית, חזר אל צלו של עבר. המשורר, שסמלו הראשון היה "ציר העולם" ושמו הפך לשם נרדף למודרניזם בשירת יידיש, איבד את העוז במשך השנים, אך זקף את קומתו, כאשר שב אל הבית הישן של העולם הישן.

אם אתה אדם קורא חושב — חתום על

העיתון

המתנה היפה ביותר

— כתובתו החדשה של עתון 77: שדר יהודית גוט 27, ת"א. מלבן: 03-5619879

דמויות עם קפיץ בגב

פרורים דרופים מתאר את סיפורו של מוטל, הילד החרדי ממאה שערים. שמתפקד והופך למוטי החילוני. עיקר העלילה הוא בתיאור מעברו של מוטי מחייו החרדיים לחילוניים, והקורות אותו בחייו אלה, והיא מתרחשת ברובה בשנות השלושים והארבעים, בירושלים. מוטל, בנם של ברוך וקריינדל, נתפס בשעת הצתת גפרורים ביום שבת, אירוע שמסמל את תחילת התפקרותו, ומתברר מאוחר יותר כפעולה הכרתית, שנועדה לבחון את קיום האלוהים. מוטל, שמאירוע זה והלאה הולך ומתרחק מביתו ומבני משפחתו, על אף שבביתו הוא נוהג כמצופה ממנו, נתקל בספרייה נידחת כפנסיונר זקן - בן־ציון חפץ - אלמן, שכמוהו התפקד בצעירותו ומרד בביתו האדוק. בן־ציון חפץ מאמץ את מוטי כבן טיפוחיו, עוזר לו לשקוד על לימודיו ומלין אותו בביתו תמורת עזרה בעבודות הבית. מוטי עושה חיל בלימודיו, מקבל מלגה ומגורים בפנסיון. פרק בן־ציון חפץ בחייו נחתם טופית עם מותו של האחרון. במקביל ללימודיו נותן מוטי שעורים פרטיים לחמדה בת העשירים. חמדה המופגמת והדיכאנית מתעוררת לחיים בעידודו של מוטי, ואמה המפוכחת עושה כל שביכולתה כדי לדחוק אותם זה לזרועות זה. היא מממנת להם, למשל, כילויים משותפים. אטי־אט אכן נרקם קשר רומנטי בין מוטי וחמדה, קשר שמביא אותם בסופו של דבר לחופה. בינתיים נוטש מוטי את האקדמיה על אף ההערכה הרבה שהוא זוכה לה, ומתחיל בקריירה עיתונאית. תחושות הנחיתות שליוו אותו מימי עוניו וזרותו, בתחילת דרכו בעולם החילוני, עוזבות אותו, הוא עושה חיל גם בעבודתו העיתונאית, כימי ומתערה יותר ויותר בענייני החברה. הוא מגלה את הצינונות העלייה הגדולה שלאחר מלחמת השחרור, וכך זוכה באידאולוגיה

חדשה, המחליפה את זו של העולם שנטש. אולם לחייהם הנינוחים של בני הזוג פורצת אסתי, אחותה הצעירה של חמדה, שכפי שמתברר, מאוהבת במוטי. מוטי אינו נותר אדיש, ואסתי יולדת לו בת. המשולש הרומנטי נפתר אומנם לשביעות רצונם של הצדדים בהסדר של נוחות - חמדה ומוטי מאמצים את הילדה שילדה אסתי - אולם וקוץ בה: חמדה מאבדת אטי־אט את שפיותה. ובסופו של דבר מתאבדת. הסיפור נחתם בנישואיהם של הוריה הביולוגיים של גינדי, התינוקת - מוטי ואסתי. קשה, אפילו קשה מאוג, לכתוב ביקורת על ספר כזה. מצדד אחד הסיפור הוא ריאליסטי לחלוטין, מיעוט החריות מהרמה התיאורית גרידא, כמו גם היעדר החידוש שבהנגדות התימטיות המקבילות (דת-חילונות, תאוה-פרישות) שמנווטות את העלילה לכל אורכה, יור דמויות סטריאוטיפיות, עולמות נפשיים צפויים מראש, שדומה שנפגשת בהם אין ספור פעמים. מצד שני, דווקא משום חסרונותיו, נראה מותר לשפוט את הרומן בקטיגוריות אסתטיות שהוא מתחמק מהן בעקביות. קוראיו הנהנים של גרוסמן בוודאי שלא ירוו נחת מהספר, אך קוראיו של בר־יוסף, מאידך, יקבלו כאן שוב את מה שהם מצפים לו.

חוסר אמת המידה המשותפת בין ספרו של בר־יוסף ליצירות שניתן להכלילן בקטגוריית "נעלה" או "נשגב" הוא חד משמעי. בר־יוסף מצלם מציאות, שהנשים בה מעשיות, "עם שתי רגליים על האדמה". הן חושבות על החופה, הלידה, המזון וכו'. במציאות זו חיי הרוח נעשים מותר הגבר מהאשה, ובר יוסף אינו מוותר על ההאמנה "ברוך שלא עשני אישה", הוועקת ממקומות שונים בספר. ובאשר לריאליזם, הרי שהמציאות שבונה בר־יוסף, דווקא משום שלא משרתת, נראית שרירותית ולא מציאותית. היעדר העומק שבדמויות אנו מופתע הבנה מינימלית שלהן, וכך קורה ששגועונה של חמדה והתאבדותה הם תוצאה של "מזרותה" ההיסטורית, ושל משבר האמון בבעלה ובאחותה - שהרי מוזרות ומשברים מוליכים לשיגעון. הדמויות מוגדרות על ידי בר־יוסף באופן מסוים, ופועלות בדרך שנובעת ישירות מהגדרתן - דבר שיוצר אפקט מעגלי: דמויות שעושות את אשר עליהן לעשות כצפוי מהן. דוגמה נוספת מיני רבות לכלל זה: היא אימוצו של מוטי על ידי בן־ציון חפץ, שהוא

עצמו התפקד האם יכול היה להיות אחרת? לא, ודאי שלא. בר־יוסף מותח את הקפיץ בגב דמויותיו ומוליך אותן במסילות קבועות

לאה גלזמן

כוכב הלכת של פנימית א'

1.
ירקת סלע
על בתי רמת אשכול
מצבות שנהב
אצל תלי פלדה פתם
קינת הרוח מתנגנת
פנימה
דלת נפילים שקופה
בין מה שקורין חיים לבין ריחות
המנות ואבי
שזוף צהבת שדוף דמעה
בתוך גלי שמיות רק ראש
ונשמה בפה פעור
בגוף גמוד צצה
ונרד בודד ברקתו מכה
ומתסס פתאם לפעם
ונצלים מספר ארבעים ואחת
ממתנות פרומות תנה
חורצות לשון מתרצות צעצועים
לכפותיו שנתכנצו.

דצמבר 91

2.
נרד
כפות ידך חרובי
שמשות תפוחי צמל
גדר וגן ואבן וברזל
שככלם חככת את מו
עורך חספסת
בכל סמטה של
עורך פנות של
ארצך
תינוך בעיניך תבוי חולמני דומע
לשמע את ההמנון לשמחה
מן התשיעית של בטהובן
וסמיקלקה שלך גם במטת
החלי להמציא פטנטים
גבך שתול שומות

קטן צל ומצמק שלי,
מקל הלכתך נמוך כמו
צלך איפה נבלע לו ?
את אגרופך הוא מחפש
גם חילי שנהב שלך שצרוכים
שורות שורות
תוהים על מבט עינך
המנמנם לסקר אותם לקום ולשנות
ותמונתה של אמה מציצה
מאפלוזית מדרך פוס תה למוג לך
דמעת צעצועים שלך
היא מחפשת
ולא רואה שכרסתך
ריקה ממך וממתינה
לך לקלט גופי שלך
תלק מחוץ ומכרסם מפנים
והיא "אוי" המתלחן
היא מתאנה לשמע
מנגינה בלתי כבויה
של הטרנזיסטור הדולק תמיד
אבוק ומכתם
זרוק בתוך שקית
הפלסטיק הבלצת כל של
פנימית א'
תבוי בין מכנסך לכובעך
ומתחכך לו
בפנקס הטלפונים המקמט
המשרבת מספרים שמות
שאת בלם היית מתיג
בקול שרוף מחלה
איש לא יקרא לנו
מלינקה יוסלה ולילה
ולא יצחק צלינו
גילם ולומו - לא...

ביקורת ספרים •
שירה •

יהושע בר־יוסף:
גפרורים שרופים;
ספרית מעריב;
1991;
283 עמ'

מעט יושר אינטלקטואלי בבקשה

ולכו ומר מאני, ממיטב יצירתו של א"ב יהושע, הם הרומנים החשובים ביותר שראו אור בשנות השמונים, ומקומם יכירם, ללא ספק, בראש צמרתה של הסיפורה הישראלית. הביקורת אמנם הגיבה על הופעתם ברוח זו, ותוך זמן קצר, יחסית, נתפרסמו עשרות מאמרים ומסות על רומנים אלה, בהם עיוני מחקר מעמיקים מאד. הופעתו של ספר מחקר מיוחד לשני הרומנים יכולה, אם כן, להיות דבר בעתו שיש לברך עליו. הספר עשוי לשמש השלמה חשובה למונוגרפיה של נילי לובנשטיין-סדן ז"ל על יצירתו המוקדמת יותר של יהושע, ולתת בידנו כלי להבנה חדשה, מעמיקה ומקיפה של מכלול יצירתו. ספרו החדש של ד"ר אברהם בלבן, **מר מולכו**, נשל על עצמו תפקיד נכבד זה, אבל למרבה הצער איננו עומד בעומס המשימה.

עיקרו של **מר מולכו** הוא אוסף מאמריו של בלבן על מולכו ומר מאני שפורסמו בתקופות שונות אחרי הופעתם של שני הרומנים. אף על פי שהם ערוכים במידת מה מחדש, ועל אף המבוא ופרק הסיום שנוספו להם, לא נתגבשו המאמרים הנבדלים לכדי ספר, המציע מבט אחדותי, כולל, מקיף ורב צדדי על כל אחד מהרומנים, ועל שניהם במצורף, במסגרת הכוללת של יצירת א"ב יהושע. מרביתם של דברי הפרשנות שמביא בלבן כבר נתפרסמו במסות ובמאמרים הרבים שכתבו מבקרים וחוקרים אחרים, לאחר הופעתם של הרומנים. לא תמיד, יש לציין, מקפיד בלבן להביא דברים בשם אומרם¹. לעתים הוא מפנה אותנו בהערה למאמר אחר בו נידון על ידו נושא זה או אחר "בהרחבה", אף על פי שעיקרם של מאמרים אלה, או אף חלקם הגדול, כלול בספר. לעתים הוא מזכיר מאמרים "אשר עימו בכתובים", אך אינו מציין שנושאייהם של מאמרים אלה כבר נידונו בהרחבה על ידי חוקרים אחרים, כמו, למשל, "המתח שבין אב לבן כנושא מפתח ביצירת יהושע", שכבר אובחן על-ידי מרדכי שלו, ונדון בהרחבה במסותיו הנודעות על הנובלות של יהושע. כן מבטיח בלבן מסה בכתובים על

יהושע, אלא שכבר במבוא עצמו, וביתר תוקף בהמשך הדברים, מופרכת הנחה זאת: "כעיצוב אופיים של גיבוריו הספרדים לא היה על יהושע לבצע כל התאמות או שינויים ביחס לכתיבתו הקודמת, [...] למעשה אין הוויית הספרדית אלא ניסיון נוסף שלו להבין ולשקף את נבכי האופי האנושי" (עמ' 11).

ועוד: "האופי המאני הוא אופי אנושי כללי ולא דווקא טבע ייחודי של משפחה-עדה יהודית מסוימת" (עמ' 59), ועוד. היכן, אם כן, המפנה שמדובר בו. הציר השני מניח שיצירת יהושע, ושני הרומנים הנידונים במיוחד, אמורה להיות נתפסת בצד הפסיכולוגי שלה בבחינת גורם דומיננטי. בלבן מבקש להראות ביצירת יהושע קו התפתחות רצוף מתפיסה פסיכולוגית פרוידיאנית ביצירתו המוקדמת וברומנים הראשונים, אל תפיסה יונגיאנית המסתמנת במולכו. הלגיטימיות של הנחה זו אינה מוטלת בספק ועל אף שהיא מבוססת בהכרח על פרשנות מסוימת ומוגבלת מאוד של יצירת יהושע, אלא שהיא מתממשת בגוף הספר בדרך בעייתית מאד, כפי שנראה בהמשך הדברים. כותרת המשנה של הספר, "הכיוון הנגדי", האמורה ככל הנראה לציין כיוון כלשהו בהבנת הרומנים הנחקרים, אינה מגיעה לביטוי משמעותי בספר עצמו.

שתי ההנחות הללו אינן בגדר חידוש. הנושא "הספרדי" ביצירת יהושע "מסריד" את הביקורת ואת המחקר זה שנים רבות, ורבים ממבקריהם של הרומנים וחוקריהם כבר נתנו את דעתם לנושא זה. גם הפרשנות "הפסיכולוגית" של סיפורי יהושע מלווה אותם מראשיתם, כאפשרות נגדית לפרשנות "הקיומית", שהיתה, כידוע, דומיננטית ביחס לסיפורי המוקדמים של יהושע. גם הנושא היונגיאני נטחן עד דק במאמרי הביקורת והמחקר שעסקו ברומנים של יהושע.

הצגתם של מולכו ומר מאני כ"רומנים ספרדיים" בבחינת חידוש ביצירת יהושע אין לה הרבה על מה לסמוך, לדעתי. דמויות של ספרדים, או נושאי שמות ספרדיים טיפוסיים, כבר הופיעו בסיפורי הראשונים של יהושע. הדמות הבעייתית, ההולכת בכיוון הנגדי, של שומר המסילה ב"מסע הערב של יתיר", מכונה בשם מר ארדיטי, ס"ט לכל הדיעות. המדען המפיק לקחים מעשיים מהמחקר המדעי ב"הסיום" נקרא ד"ר סירותה, גם הוא בן ונדכ למגורשי ספרד. עוד ארדיטי אחד הוא גיבור **המאהב**, וסבתו, ודוצ'ה, ספרדיה, היא מהדמויות המרכזיות בו. מר קלדרון, כזכור, מלווה את משפחת קמינקא לאורכם של פרקי **גירושם מאוחרים**. לגבי סופר, שבמרבית יצירותיו נמנע במתכוון

מלתת שמות לדמויותיו, הרי זה משא נכבד של "ספרדיות". במולכו ובמר מאני הרקע הספרדי אינו מוטעם יותר מ**המאהב**, והספרדיות של מולכו או של בני מאני, כמו גם הספרדיות של גבריאל ארדיטי או אפילו של עזרא, גיבור "הפצים", איננה משמשת גורם מניע בר-משמעות במהלך העלילה. זו איננה חורגת ממסגרת של חמרי מציאות, גורמים רבי משמעות, אמנם, לדרך עיצובן של הדמויות ולבניינן של הרקע, אך לא בהכרח נושאה הדומיננטי של היצירה.

מכיוון שכך, הרי שאין מה לדבר על מפנה ביצירת יהושע. יתר על כן, נראה לי שההנחה שמולכו הוא "ספרדי תלוש", אולי "ספרדי מתבולל" בחברה האשכנזית, כפי שמניחים בלבן ואחרים, היא בעייתית מאד. נראה לי סביר הרבה יותר, שהספרדים של יהושע, כישרלים רבים ושונים בספרות הישראלית, מתבוללים למעשה בחברה ישראלית-צברית, תוך קרע עמוק ממוצאם היהודי-גלותי, אשכנזי או ספרדי, במונן שמיחיס אפלפלד למושג זה של התבוללות. כי אין זו בהכרח חברה אשכנזית, כי מרבית המתבוללים הללו הם ממוצא אשכנזי. ועוד, תחושת הנחיתות התרבותית של מולכו ביחס לאשתו אינה קשורה בהכרח במוצאו הספרדי, איננה שונה במוצאם מנחיתותו ביחס לאשתו של אדם **המאהב**, שאיננו ספרדי - מכל מקום, לא נאמר על כך דבר. כאמור, בלבן אינו יחיד ואינו ראשון בהנחה שיהושע "גילה" ברומנים שלפניו את המוצא הספרדי שלו, אבל בלבן משעין את טיעונו על ראיונות שנתן יהושע, בהם דיבר על עצמו, ולא על ספריו. אין הוא מזכיר את טיעונו של יהושע באותם ראיונות כנגד הנסיון לכפות "ספרדיות" על ספריו, בנוסח של "תפסיקו לספור לי ספרדים בספרים"³. אפשר אכן להניח, שלמות אביו היתה השפעה על יצירת יהושע, שכן היתה לו השפעה על אישיותו, אבל בלבן מוסיף ואומר שיהושע לא נתן ביטוי ל"ספרדיות" שלו בכתביו המוקדמים כיוון שבוש בה, כיוון שחש את עצמו נחות בהיותו ספרדי, ורק לאחר שהספרדיות קיבלה מעין "לגיטימציה" בחברה ובספרות הישראלית, והוא עצמו כבר ביסס את מעמדו כיוצר מרכזי במידה מספקת כדי לצאת מהארון הספרדי ("לא צריך היה לחשוש עוד מתווית של מספר ספרדי", כי "הספרדים הפכו לרוב, והסטאטוס החברתי-תרבותי של הספרדיות עלה", עמ' 10). חל "המפנה הספרדי" ביצירת יהושע, דומה שאין צורך להוסיף דברים על איולת מרושעת זו. אגב, ח"ת תחמוני לא היה בית-ספר של הקהילה הספרדית בירושלים, כמו שמספר בלבן (עמ'

**אברהם בלבן:
מר מולכו,
הכיוון הנגדי:
עיון ברומנים
מר מאני ומולכו
הוצאת הקיבוץ
המאוחד; 135
עמ'.**

הערות

1. לעתים מזכיר בלבן את מקורותיו בדרך מורה, כך למשל מצאנו בהערה מספר 23 בעמ' 130: "מקומה של הירידה לשאלו נדון על ידי בהרחבה (1990). נושא זה הוא מאוחר יותר אף באמרה של דורית הופ (1990)". בבילוגראפיה נמצא שמאמרו של בלבן נדפס ב"מעריב" באפריל, ואילו מסתה של הופ ב"סימן קריאה" תהליכי הפרסום ב"סימן קריאה", בין מעצמו שמסתה של הופ נכתבה חדשים או שנים לפני שנדפסה, ולא "אחר כך", בעקבות מאמרו של בלבן, כביכול. בלבן ידע היטב על מסתה של הופ ועל תכנה, שכן אני עצמי סיפרתי לו עליה.
2. תפיסה מודרן מאד של היחס בין מציאות לבדיה מופיעה במקומות שונים בספר. כמו כן מתגלה בספר שימוש מודרן מאד באי אלה מושגים מתורת הספרות, כמו למשל נושא המספר המהימן, או דרכי השימוש בחמרי תשתית.
3. בראיון שמצטט בלבן בעניין אחר, טוען יהושע נגד הוצאת "הנושא הספרדי" מהקשרו ומשאר ענייניהם של הרומנים (עמ' 19).
4. מעניין, שאת המשפט הרוחני את הפרשנות הפסיכולוגית מעמדתה הדומיננטית, שבלבן מצטט מתוך מר מאני, לאמור: "מעבר לפסיכולוגיה שלך יש גם מהו עמוק יותר, אולי מופלא" (עמ' 15) אצל כהעדה של תורת יונג על זו של פרויד.

שירה רותחת

7, אלא בית-ספר דתי לבנים, שבשנות הארבעים מרבית מוריו ותלמידיו היו אשכנזים. ועוד אגב, היכן מצא בלבן שיהושע אומר את השטות הנוראה ש"העם היהודי בקע מהרחם הערבי" (עמ' 27). הקטע מהראיון עם יהושע, המצוטט בהערה 2 (עמ' 78), מתייחס לביקורו במצרים, ודבריו מכוונים ללא ספק למצרים הפרעונית, זו שבני ישראל עבדו בה בפרך ארבע מאות שנה, ומ"רחמה", אפשר לאמר, אכן יצאו בני ישראל להיות לעם, לפני היות ערבים בעולם. אי-הבנות ואי-דיוקים כאלה וכיצא באלה נמצאים גם במקומות אחרים בספרו של בלבן.

הציר האחר, הפסיכולוגי, האמור להנחות את עיוניו של בלבן ברומנים של יהושע, יש לו על מה לסמוך. כאמור, ההבנה הפסיכולוגיסטית של יצירת יהושע מלווה את המחקר זה שלושים שנה ומעלה, ויש לה אסמכתות רציניות גם בטקסט, גם ברקע האישי של יהושע. אבל יש להבין שוהיה רק תפיסה פרשנית, ותיכונה בהחלט תפיסות אחרות. על אף הצהרת הכוונות, אין בלבן מציע בספרו פרשנות פסיכולוגיסטית מקורית ועקיבה, כפי שכבר ראינו. הוא מביא הסברים פסיכולוגיים שונים, ברובם שטחיים ומקריים, לעתים גם משכנעים ומעניינים, אבל הוא לא מציג את תפיסתו הפסיכולוגית כפירוש אפשרי, אלא כ"מרכיב מרכזי של היצירה" (עמ' 20). לדעתו זוהי גם כוונתו המפורשת של המחבר: "יהושע ניצל את הרומן החדש לצורך הרחבה והעמקה של התפיסה הפסיכולוגית שריתקה אותו מראשית שנות השמונים" (עמ' 18), "יהושע עושה כאן שימוש בתיאוריה היונגיאנית" (עמ' 25), ועוד. זוהי ללא ספק טעות חמורה בהבנת מהותה של הפרשנות הספרותית, וכשל רציני בהפעלתן של מתודות חדשות במחקר הספרותי. גם אם נניח שיש לבלבן "אינפורמציה מבפנים" על כוונותיו של המחבר, ויהושע אכן כיוון את יצירותיו לפירושו של בלבן, עדיין אפשר הפסיכולוגי, משכנע ככל שיהיה, אינו אלא פירוש אפשרי, אחד מרבים. יותר מזה, כל סיוואזיה אנושית ניתנת, בסופם של הדברים, להסבר פסיכולוגי זה או אחר; לפיכך, כל יצירה בדיונית ניתנת לפירוש פסיכולוגי, אך כשום מקרה אין אפשר יכול להיות "מרכיב דומיננטי". זאת ועוד, ההנחה שהמחבר בנה את יצירתו על יסודן של סכימות פסיכולוגיות נתונות, מציגה בהכרח פרשנות משטחת ומרדדת, שכן המציאות, מטמיד, גדולה, עשירה ורבת פנים מכל סכימה תיאורטית. חבל. אין ספק שמעט יושר אינטלקטואלי היה משפר את ספרו של בלבן במידה ניכרת מאוד.

עשרים וארבע, הגיע גבריאל טלפיר (1901-1989), יליד גליציה, לארץ. השנה היתה 1925 ומאחוריו מלחמת העולם הראשונה ולימודים כלליים ויהודיים ברמה אוניברסיטאית בווינה. מצעדיו הראשונים ניכרו בו שני סימני-אופי, שהדריכו אותו כל חייו: טלפיר היה חלוץ ומרדן. הוא היה חלוץ ממש, שחי את שנות העבודה והרעב בארץ בימי המשבר של שנות העשרים, וחלוץ גם בתחום העריכה והספרות. הוא שהקים, ב-1932, את "גזית", כתב-עת של איש אחד, שמיגו ספרות עם מנה גדולה של אמנות חזותית. איש לא עשה את זה בארץ לפני, ו"גזית" הפך לשם דבר בתחומו. אך נוסף לזה היה מרדן. הוא קיבל ולא קיבל את המהלכים הספרותיים-אומנותיים של זמנו, בעיקר מזווית-ראיה אחת: היהודית. טלפיר טען תמיד, עד גרון ניחר, שאין אמנות בלי מקום, בלי שורשים לאומיים עמוקים, ולכן לא השלים עם הנטיות האוניברסליות, שכמובן, היו חזקות בתרבות שלנו.

לתחום המרדנות שייכות גם שלוש הפואמות, שנדפסו עכשיו מחדש, והמבטיחות לטלפיר מקום בתולדות השירה הארצישראלית. אחרי הופעתן ב-1925-1926, התמסר טלפיר יותר ל"גזית", ושירים שפירסם משנות ה-30 ואילך לא זרמו עם ההתפתחות של השירה והלשון, כשאת הטון קבעו שלונסקי ואלתרמן. אבל בפואמות אלו מתגלה לנו משורר, ששירתו לא הבשילה, לא התפתחה עם הזמן, אלא הופעתה עצמה היתה גם שעת הבשלתה, רתיחתה המלאה.

דרוש מחקר יותר יסודי כדי לקבוע איך משתלבות הפואמות האלה במהלך השירי של שנות ה-20: ברור, שאחת מהן, "גזי בנד", נכתבה כבר ב-1931 בווינה, היינו לפני שפרסם שלונסקי את "דווי" ב-1924 (אם כי שירים שונים פרסם שלונסקי כבר קודם בכמות שונות). שתי הפואמות האחרות, "לגיון" ו"רעב", פורסמו כבר אחרי הופעת שלונסקי ואצ"ג, אך סמוך מאד אליהם, ואין ספק שקיימת ביניהם זיקה - באווירה, בשימושי-הלשון ובכל ההתפרצות השירית. זאת, בנוסף להשפעה של שירת אירופה של אחר-המלחמה ואווירתה הנכאה, על כולם.

היה להם אז הרבה מן המשותף. הנה הוצאתי רק קצת מילות-מפתח בפואמות של טלפיר: לגיון, סקסופון, בריון, מוקיון, קרקס, כושי, גזי, הפקר - וכולן נמצאות בלקסיקון של שירת התקופה.

טלפיר מתמסר, משליך עצמו כמדיום ממש, לפרץ של שירה רותחת. המילים הן מפלט ממצאות קשה ואימה: מאחור - זוועות המלחמה (מלחמת החפירות, גזים) ובהווה - מציאות ארצישראלית בראשיתית, אך קשה, של חוסר - עבודה, יחפנות, רעב, כשהמטרה ברורה - לא-ברורה. אבל המילים יש להן ברתיחה הזאת תפקיד כפול: הן גם גדולות מן המציאות וגם חסרות כל שרירותיות, מוטלות כהויות-לעצמן, במסחים בודדים, כאילו יש בהן כוח של כישוף ועצם אמירתן כבר מרפאה, מושיעה, ובוה יש גם מן הקמאי, מן הילדותי, האופייני לתקופת הסער ההיא. יש בוה מן האקספרסיוניזם האכזרי וגם מן הפוטוריוזם הסמלני, שרווח באותם ימים באירופה, ואחד ממבטאיו הגדולים היה לאתר מכן מנשה לויץ בסיפוריו הססגוניים.

"לגיון" מעורר, כמובן, אסוציאציות עם הלגיון הרומאי ועם לגיון הורים, אלה בני-בלי-בית, שהלגיון נעשה ביתם. אצל טלפיר יש איזה שילוב: הלגיון הם "בחורי סתם", כהגדרתו, אבל הם גם כוח-לוחם וגם אוסף יחפנים פרוצים, חסרי-בית. הם חותרים למשהו, הם יותר מורדים במשהו מאשר יודעים למה הם חותרים.

הפואמה "גזי בנד", הפואמה הראשונה מ-1921, מבטאה את פריעת היצרים שבתקופה, כאשר המוזיקה הכושית מייצגת את הקצב החדש, ולא במקרה היא מכונה על ידו "פואמה ריתמית" ומוקדשת "לכושים הפזורים בכל קצווי עולם בעד פלאי מנגינתם האכסוטית". אבל מי יודע, אולי חש טלפיר הודות כיהודי עם הכושים הפזורים, כמונו, בכל העולם, וסובלים אף הם, לעתים, אורחות מדרגה ב', אף ג'. סמלית סמלית לפריעת כל סדרי העולם היא העובדה שטלפיר מגדיר את השעה-שעתו כ"שעה העשרים ושש".

הישראלית שבין הפואמות היא "רעב", שנכתבה וגם הופיעה בתל אביב ב-1926. הפואמה מוקדשת "לאחי היקרים הפרולטריות המקסים במולדתי, אשר דמיו יוקדים ב'הורות' של יאוש וגופו צומק על חולות יהודה בצעקת-ונועה: לחם! לחם! לחם!". זוהי פואמה דוקומנטרית ממש, כרוה צועקת, שיש בה פרטי אירועים, שמות של מנהיגים, אווירת נכאים של תקופה חלוצית יחפנית, רעבה ללחם. בפואמה זו מגיע טלפיר לרמה של הויה, שאפשר להסבירה באפיסת כוחות, שהיא אולי גם פיזית, אך בוודאי נפשית. אך היא נגמרת בנימה לוחמת, מרדנית, טיפוסית לטלפיר: יוכרו חרם על הרעב. הספר, כפורמאט אלבומי, מלווה ציורי-שמן של רבקה טלפיר, כולם פורטרטים של המשורר.

ורה מייזלס

בדרך לקרקוב

צִרְיָן לְשָׁנוֹת
רַק שֶׁלֹּא יִשְׁאָר סִטְטִי,
אֲנִי שֶׁמָּה לִי בְּמִרְכּוֹ הַשְּׁלֶחָן
אֵת הָאֲגָרֶטֶל שֶׁבַת־חַתִּיתוֹ חֲתָמָה
הַ לְ נָה
אֵת פְּרָחֵי שְׂדוֹתֶיהָ אִירָה פְּאֵלוֹ עֲבוּרֵי
בְּמוֹטִיבִים פּוֹלְקֵלוֹרִיִּים שֶׁל יְלָדוֹתַי.
גַּעְגּוּעִים מְזִיזִים אוֹתִי
מִמְּלֹחַן לְמֹלֶן
כִּי הַבְּתִים
אֵינָם.

קְנִיתִי לִי צַנְצָנֶת בְּדֹלַח
מְלֻשֶׁת בְּזוּיּוֹת,
מִבְּטֵי בְּשִׁקִּיפּוֹת חֲתוּכָה
לְרֹאוֹת בְּבִהַק זְכוּת.

אֲרָמוֹן וְאוֹנֵל נִשְׁאָר שְׁלָם
הַמְּשֻׁטְרִים פֶּסַחוֹ עֲלִיו, רַק
הָאֵפִים שֶׁל מְלֶאכֵי הַסְּטוֹקוֹ
נִשְׁבְּרוּ גַם הֵם.

זוּזוּל

ביקורת ספרים •

שירה •

גבריאל
טלפיר: שלוש
פואמות:
לגיון- 1925
(80 עמ'); רעב
1926 (32 עמ')
גזי בנד 1926
(32 עמ')
מהדורה
ביבליוגרפית:
גזית; 1991;

רון

הבהוב

לפזר סימנים,
להותיר עקבות.
צלי אבק הבניה
ועלי דאגת הסביון בשדה בור
גם שבירי פלי-הרכב
על אם נרכים.

בחשך, לא לחדל להבהב
לסמן מקום כאב
כמו פנס לאתר תאונה, במדבר
ארבעים שנה ויותר
מצב כמעט חסר תקנה.

ובהתמר אבק הדרכים
אל הרקיע -

עד צעד בחול לזהט,

עד פטה-מורגנה, מצת לעת.

איזון

העוד אהלם להבלע בנחשוליו ?
העוד ארעב לחסד משבריו ?
דומם הפניה
עושה נרקה אל חיק קרקע ימים.
מצב הרגיעה דומה להסקנה
עם צפירות תרגול.

אהבתה של בעלת בית
מתאזנת על קלפה מוצקת של פיסטיק,
שוקדת על טעם פרי
פרי קט
פרי
במדה

למבני דבר.

אלול, התשנ"א

דימוי

במצבה הנוכחי היא משולה לאבן החצץ הקטנה
אבן שבילים במבוא משכן געלים
מבקשת בכל מאודה להקהות
את פצע תדה
יודעת את עצמה כאבן המים
במקורה הראשון,
פנים של רכות טבעית, סחופת זרמים,
מכת אבני שכנות, חבולת מגע,
חלומת ים.

בהפלטת אל חוף היקוד החשוף, לבן בוהק
צד עליה כמאהב אגרסיבי במקצת,
נופי הפנים נענים
מצלים כחלת עולמות תת-ימיים
זכר העתיקות, הטמירות,
גם צבעים מרהיבים שנחנים בהם דגי הטרף האכזריים,
או רכות פריכה של חמר אלמגים.

נגיעה

להרקיט דבים
להקסים בלהטים
לצבץ ריעות גדולות
בכתמי צבע יוקדים, נמוגים
רבוא צורות סמויות
חיים מרצדים, מקסים
שפופרת המראות
לגצת
בסוד אבנים לבנות לזהטות
בהשכת אבני בזלת יצוקות שתיקה
(שמעלות בדעת את פומפאה)
לנוע בסערת מקצב
ולהפקיר גוף יעוד כליה ועצב בלות
לנאפופים מתוקים
עזי ידיוות.

כאבן החצץ

תדה הפוצע הוא זכר ממוצר
מקרוב הסטורי
מצבה בזעיר-אנפין
למצוקת הנוכחות.

שפה

שפת הגוף, במלים אחרות
הרעד שלו
צפון נחוש לצמח, לפרות
לגעש כמו נהר המים המתוקים
אל שפך ים רחוק
ובחיים להאזן, גם בהתפוררות
להתהלך עם גזר השכחה
בארץ רומ, כעם ידיד ותיק ידוע-כונה
שקרבתו אבסורדית, עזה
כמו קרבת האם אל היתמות.

שפת הגוף, במלים אחרות
רעד פריחה משתבשת
כמו כתב-הגנה באינסוף הגהות
בפני בית-דין סמוי
בארץ שאינו מבין את לשונה.

שריד

בקצות המגעים, יצוקה
ממשהו שנתקשח
הגנה פורתא מתפלה, מצריכה
מן המכה היעודה.
החמר שלה נגאל מפצע הכאב החי
מיסורי דמום, ממצוקת פרפור
אטום לחסד המגע, אדיש ואוטונומי
קצין רשות מחוץ לרטט הבשר
נתבט, נגזז, נצבט
ובקהות מפלגת מוסיף לצמח לאטו
מבלי לנבט ובלי לפרח עוד.
(זעיר שריון לא יגנה אולי בבצלי חיים
גם צבעים מרהיבים שנחנים בהם דגי הטרף האכזריים, קשיח על גבו של צב
ורך ממנו במקרה החלזון.)

אבל כמו אוצר נסתר או רמז הבטחה, שריד הפאב
 עד חי, מבלע בפצולים הנקדקים, בהסתתקות
 ובהתפוררות קמחית סמויה מעין רואים,
 תגובתה הטראגית הקלה
 למגעי המים הקולחים חיים.

עתיד

הבקר נמחו מזכרונני
 תאריכים חשובים בתולדותינו,
 מועדי החרבן
 ימי הבית האיתן, עזן
 משחק המלכים -

ילדי גנים ובתי ספר
 בדרךם לקיסנות באוטובוסים ממגזי אור
 ואני בתחנת דרכים, פני מועדות
 למקום הבחינה.

הקיץ קודם, אור לח בצרפי מתנשף
 כמו תיה זרה.
 צבע טרי מכסה על כתמי החלדה והמון צשבים צהבים
 קמצבעד הפגנה חרישי לקשי נשימה.

בתי הלבנים צומחים על קרקע עירונית צמוקה, הרחובות
 נדחסים
 בדבור הזר.

בין קרצי מארגים אניצי התקוות, כמו נסרת תיה באור
 נגריה ענקית.

הארץ הזו מפרקסת בעוית
 לדה תמידית

בחיוך פוטוגני מרהבי על שלטי פרסמת מכובים
 אנקתה כרוכה בנשימתה.

הבקר שבו נמוגים מזכרונני התאריכים המכריעים.

בצנעת החרבן הפרטי הקט
 שרשי החיים מכים פולד
 עתידי אוקיאני.

ארוע

קשה לכתב את השיר על מי פומפאה האחרונים
 או להמנע ממנו.

היו דברים יפים ואהובים בימי פומפאה
 האחרונים, רגעי שמחה, אלמת כפרפר רוחף
 אהבות תעוועים קטנות

ואהבה גדולה מן החיים, כמו סוד הנפש ברגעי יקיצתה.

גם שם היתה ודאי שמחת קודת-הנג, הדבק הקשה
 של נסיונות הבית, ספוגי חלומות קטנים שמתגשמים בעץ
 ואבן

ובחפצי החן הזעירים, מסוג הדמויים הממשיכים לחיות

בחמר הקשית.
 גם שם נתנה לאדם לפעמים השכחה שגאלה אותו
 מיסורי הזכרון.

הסטוריונים ודאי ידעו לספר על מה שקדם
 לאחרון ימי פומפאה, בימים
 שבני אדם לא נזקקו אולי לתעצומות של הדתקה, כדי
 לשמח בחיים.

זה בא עליהם כחסף, כידוע, בעצומו של המשטה,
 ורבו העולם לבדו בחוקת האתראי.
 הם לא ידעו אימת אנשי מערות חמושים בטיל גרעיני
 ובשנאת הזר,
 נפשם לא שתקה מפתח המונים מתלהמים.

הם לא היו ילדי עזן בלחה מתחכמת.
 בגרותם לא עברה בנסיון תקון שבושים נפשיים של ילדי מלחמות
 ובכאב שמסבות שני-חלב קהות.
 מה שקרה להם היה בטוי צרוף של כח אלוהי, חפשי מגרעין שבוש אנשי.

מנין המחשבה על ימי פומפאה האחרונים ?
 תרדה מתעצמת ? צער פרדה ? חשבון הנפש ? אי
 ההשלמה ?
 או עזין תקנה מפרפרת, כיונת בר ירויה
 מחפשת תדר נשימה, עורק חמצון,
 סכוי זמני להמשך המעוף
 כמו הלם חשמלי, במצב קריטי של דם הלב ?

יש

יש אנשים שנחננו בחשק ובכשרון
 לחיות. ואחרים, שאצלם זה
 הרבה פחות.

יש הזקוקים לנחמות
 מפליגות, ואחרים
 שלשון נחמה אינה מרבה לפקד.

יש אנשים שאמץ ורעות
 עם אהבה המחזקת במנת ברזל של ארס מגונן
 עומדים לצדם בשעות מצוקה
 ויש תועים שהמבוך תבנית קיומם ותמונת עולמם
 ונפשם בורות לכודה.

יש רגעי חסד נדירים
 כמו גשם נדבות על קרקע צחיחה,
 יומיום של שגרת תהו, בהדחקת הכצתה,
 או חסד התנסחות השאלות
 ובהעדר תשובה, תקנה סתומה קשה-להבנה
 ומשנה ממנה, סתם שמחה.

מחזור

אינני יודעת ואינני שוכחת
 מאין באתי ולאן אני הולכת
 על גחוני החזק במעצמת הנמלים
 וכאשר תשכח ימיני
 ותדבק לשוני לחכי
 כסופי הנפש הלא ימחורו
 במכונת התהו.

נסיון

בדבקות הספק
 בלשון אי-הידיעה
 ממצלות אין-דעת אל און
 כרויה אולי לפי דרכה
 בתפלה עורת
 כלפי מזמת התהו
 לשלום פצויעי הנדיבות, באזורי הספר
 כחול אשר על שפת הים לרב, למלט
 מיסורי הגוף, ממצור השכחה,
 ממאפליית אויבי הנפש.
 איך יתפלל הספק ?
 שבוי הודיה במקדשי היפי הזר
 אסיר חמדה מאימת
 מוכס נפור סגוני עולץ
 כמו ילד דיסלקטי בבית-הכנסת
 ישרק בלבו בקרן זווית
 ואלשהו ישמע.

סוציאליזם: לקראת שינוי ערכים

הגיעה השעה! קרוב למאה וחמישים שנה לאחר פרסומו של "המאניפסט הקומוניסטי", בו הונחו היסודות של הסוציאליזם המודרני (שהוענק לו השם "סוציאליזם מדעי") הגיע הזמן לבדיקת היסודות, לביקורת ההנחות, להערכת הערכים מחדש - וזאת מכמה סיבות. הסיבה העיקרית והראשית: יסודות אלה נוצקו בתקופת הקאפיטליזם המוקדם ואילו מאז חלו תמורות גדולות ברקמת הקאפיטליזם, ואנו נמצאים עתה בתקופת הקאפיטליזם המאוחר ואולי אף בתקופת המעבר לתצורה חברתית פוסט-קאפיטליסטית. הסיבה הנוספת היא התמוטטות הקומוניזם הסובייטי. אפשר כמובן לטעון שמיסודו לא היה זה סוציאליזם, ויש לכך נימוקים כבדי משקל (ארץ נחשלת שלא גמלה לסוציאליזם); אולם אין להתעלם מכך, שהיה זה הניסיון הראשון בקנה מידה עולמי להקים משטר סוציאליסטי שהחזיק מעמד משך תקופה ממושכת של למעלה משבעים שנה. אין להתעלם מכך שהמהפכה הבולשביקית חיסלה את המעמדות של בעלי-האחוזות ובעלי-ההון, הלאימה את כל אמצעי הייצור, ניהלה משק תכניתי, ולגבי העבודה החזיקה בעקרון של תמורה עבור תרומה; כלומר, באופן עקרוני היא הודרכה לפי עקרונות שבמסגרת סוציאליסטית. מכאן נובע, שגם מהניסיון של הקומוניזם הסובייטי חייב הסוציאליזם להפיק לקחים.

על הסוציאליזם המודרני עברו במשך השנים תהפוכות רבות, שלא כאן המקום למנות אותן, אבל מה שחשוב להדגיש הוא זה: התהפוכה, שלפניה ניצב עתה הסוציאליזם, היא במהותה בדיקת הערכים לאורך החזית כולה והיא משימה שלא היתה כדוגמתה. ללא מורא ופחד יש לשחוט "פרות קדושות" ולסלול דרכים חדשות. הסוציאליזם חייב למצוא בקרבו העזה ואומץ-לב כדי לעשות מלאכה זו. ידענו את הסוציאליזם האוטופי, את הסוציאליזם המדעי, ועם המהפכה הרוסית את הסוציאליזם של ההגשמה; עתה עלינו לגבש סוציאליזם של המהפכה הטכנולוגית וחברת הרווחה.

המורשת הרעיונית של הקומוניזם הסובייטי היא מהמין הגרוע ביותר. המארקסיזם-לניניזם כולו לא היה אלא מארקסיזם פשטני, גם וולגרי. ואין מנוס - למלאכת הערכת הערכים מחדש חייבים להקדים מלאכה של

סיהור היסודות, לפחות במלים ספורות. הכללה ושטחיות היו לצרה צרורה של המארקסיזם הסובייטי. הוא הפך לאוסף אבסטרקציות דלות, וזה בו בזמן שהמארקסיזם בנוי על ההנחה שהאמת היא תמיד קונקרטי ושהייחוד הספציפי של התופעה הוא הקובע. ב"מבוא לביקורת הכלכלה המדינית" כתב מארקס: "הקונקרטי הוא קונקרטי משום שהוא כולל שפע של הגדרות בהופיעו כאחדות בריבוי-צורות", אחדות תוך ריבוי. ביתר בהירות ביטא מארקס את הרעיון במכתבו ל"אוטיציסטיניי זאפיסקי" בו הוא כותב: "אירועים שהם אנאלוגיים, אבל שמתרחשים בנסיבות היסטוריות שונות, מביאים לתוצאות לגמרי שונות". אי אפשר להבין את ההתפתחות כאשר משתמשים "בפנותחת אוניברסלית של איזו-שהיא תיאוריה היסטורית-פילוסופית שמעלתה העליונה היא בהיותה מעל להיסטוריה".

תמצית המארקסיזם בגישתו ההיסטורית ולא הדוגמטית היא, שההיסטוריה מחייבת התחשבות במסיבות הזמן והמקום. רק כתנאי זה יכול המארקסיזם לשמש כמפתח להבנת התהליך ההיסטורי, התעלמות מתנאי זה הופך אותו לפותחת (מפתח-גנבים) המיועדת לפתוח את כל המנעולים ואינה פותח אף מנעול. כזאת היתה דרך ההכללות השדופות שהובילו לידי פשיטת-רגל רעיונית.

שאלה מרכזית אחרת הזקוקה להבהרה ולטיהור היא שאלת המוסר. הניהיליזם המוסרי, המוסק כביכול מעיקרון מלחמת מעמדות, הפך להיות לעיקר עיקרים במארקסיזם-לניניזם והוא אשר הפך למכשיר הצדקה סיונית לרשעות הטרוריסטית. "אנו אומרים, שהמוסריות שלנו כפופה לגמרי לאינטרסים של מלחמתו המעמדית של הפרולטריון. המוסריות שלנו מופקת מהאינטרסים של מלחמתו המעמדית של הפרולטריון" אמר לנין בהרצאתו בפני הנוער הקומוניסטי ב-1920. מעמדות צרופה זו, השוללת עקרונות אלמנטריים של מוסר כלל-אנושי, הביאה את הקומוניזם הסובייטי הרחק מעבר למוסריות. "התכליתיות המהפכנית" התפרשה כעקרון מאקיאוויליסטי - המטרה מצדיקה את האמצעים. הניהיליזם המוסרי גילה את פרצופו בימי משטרו של סטאלין.

המעניין הוא, שבאותה הרצאה שלל לנין

לחלוטין את "התרבות הפרולטרית": "רק עליידי ידיעה מלאה של התרבות שנוצרה עליידי ההתפתחות השלמה של האנושות, רק תוך כדי עיבודה אפשר לבנות תרבות פרולטרית", אמר. בתוקף רב נלחם לנין נגד המעמדות הצרופה לגבי גיבוש יסודות התרבות החדשה. הוא חזר ושינן: "התרבות הפרולטרית צריכה להופיע כפיתוחו הטבעי של היידע, אותו יצרה וצברה האנושות תחת דיכוי החברה הקאפיטליסטית, חברת בעלי-האחוזות, החברה הפקידותית". החיוב המלא של עיקרון הרציפות בהתפתחות התרבות האנושית על כל התהפוכות שבשליטה המעמדית, כלום מוציא הוא מכלל הרציפות את התרבות המוסרית, את ערכי המוסר של האדם? דברים אלה של לנין על כפיפות גמורה של המוסר למלחמתו המעמדית של הפרולטריון התפרשו עליידי התפיסה הפשטנית ברוח של רלטיביזם מוסרי והתוצאה היתה שקיעתה של המהפכה

ביום של שקר, זיוף ואלומות שרירותיות. מארקס ואנגלס לחמו נגד הסוציאליזם המוסרי לא בגלל המוסריות שבו, אלא בשל היותו מנותק מהמציאות. הם העלו את עיקרון מלחמת המעמדות, אולם לא העמידו את הערכים המעמדיים במקום הערכים הכלל-אנושיים, ותמיד הדגישו, שבשביל להגיע לשערי חברה חדשה, סוציאליסטית, חייבים בני-אדם להשתחרר מהזוהמה של החברה הבורגנית. ב"מלחמת המעמדות בצרפת" כתב מארקס: "זו לא תהיה מהפכת בזק [הכוונה למהפכה סוציאליסטית. ש.צ.] הדור הנוכחי מזכיר את היהודים אותם מוביל משה דרך המדבר. הוא [הדור. ש.צ.] חייב

a bourgeois revolution always limits itself to democratic transformations which are of advantage to the bourgeoisie itself.

לא רק לכבוש עולם חדש, אלא גם לרדת מהבמה כדי לתת מקום לבני-אדם שגמלו בשביל עולם חדש.

הסוציאליזם הקרוי סוציאליזם מדעי הסתיים במפח-נפש אותו העניק לו הקומוניזם הסובייטי. עתה עומדים אנו בפתח תקופה חדשה בסוציאליזם שהיא תקופת מעבר ממושכת לקראת הגשמה. אחד הלקחים החשובים, אולי החשוב ביותר, מהקורות הוא זה: הסוציאליזם יוכל למשימתו אך ורק במידה שיידע למזג את שינוי נסיבות החברה עם שינויו של האדם, תיקון עולם ותיקון אדם. התחדשות הסוציאליזם היא באימוץ המימד השלישי, נוסף למימדים הכלכלי והפוליטי, שהוא המימד האנושי. בלעדיו מצטמקת בהכרח גם מהותו הכלכלית והפוליטית.

במשך תקופה ממושכת למדי (החל מסוף המאה הקודמת ועד שלהי המאה הזאת) היה רביזיוניזם מלת גנאי, אם לא גידוף ממש, בסוציאליזם. הוויכוחים על הרפורמה והרבוּלוציה עמדו במרכז המחשבה הסוציאליסטית, וויכוחים אלה שייכים להיסטוריה. כל תנועה חיה ומתפתחת חייבת מידי פעם לעשות רביזיה פנימית בהתאם לנסיבות המשתנות. את "המניפסט הקומוניסטי" סימו מארקס ואנגלס בפסוק האומר: "אין זה לפי כבודם של הקומוניסטים להעלים את השקפותיהם וכוונותיהם. הם מכריזים קבל עולם כי אין להשיג את מטרותיהם אלא באמצעות הפיכה-כוח של כל משטר החברה שהיה קיים עד עתה" אולם כעבור זמן-מה, ב-1972, אמר מארקס בנאום באמסטרדם: "... אנו לא מכחישים שישן ארצות כאלה כמו אמריקה, אנגליה ולו הייתי מכיר טוב יותר את מוסדותיה הרי הייתי מוסיף גם את הולנד, בהן הפועלים יכולים להשיג את מטרותיהם באמצעי שלום". ואילו מאוחר יותר, ב-1891, כתב אנגלס ("לביקורת הפרוגרמה של המפלגה הסוציאל-דמוקרטית") את הדברים הבאים: "אפשר לתאר לעצמנו, שהחברה הישנה היתה יכולה לעבור לחברה חדשה בדרכי שלום בארצות כאלה, בהן נציגות העם מרכזת בידיה את כל השלטון, בהן אפשר לעשות כל מה שרוצים בדרך קונסטיטוציונית אם מאחוריך מתייצב רוב העם..."

אכן, ההתפתחות ההיסטורית אינה קופאת על שמריה, והיא זו המאלצת לשנות ולחדש דברים. אל-נכון, היה אנגלס הרביזיוניסט הראשון בהלכות המארקסיזם. בערוב חייו, ב-1895, כתב במבוא לחיבורו של מארקס ("מלחמת המעמדות בצרפת") בעניין מהפכת 1848 - "ההיסטוריה הראתה שאנו, וכל שחשבו כמונו, היו בלתי-צודקים. היא הבהירה, שהיבשת לפי התפתחותה הכלכלית עדיין לא גמלה בשביל סילוקו של

אופן הייצור הקאפיטליסטי..." ועוד כותב אנגלס, שההיסטוריה הוכיחה "שהשקפתינו דאו לא היתה אלא אשליה", ולא רק זאת, היא (ההיסטוריה) שינתה לחלוטין את התנאים בהם חייב הפרולטריון להילחם. למעשה, זו היא נקודת המפתח: שינוי התנאים האובייקטיביים למלחמת השיחרור של המוני העובדים מאלץ להעריך את הערכים מחדש. זו היא הרביזיה.

כבר בימי מארקס עברה על המארקסיזם אבולוציה ניכרת של השקפות פוליטיות. בעוד שה"מניפסט הקומוניסטי" מעלה את דגל המהפכה-כוח בשם הפרולטריון שמצבו הולך ומידלדל, הרי שב"מנשר" של האינטרנאציונל הראשון נשמעים כבר מוטיבים אחרים. כאן כבר מדובר על דלות הפועלים ש"לא הופחתה", מועלה על גס יום עבודה שקוצר עד עשר שעות והפיקוח הממשלתי באנגליה על מצב הפועלים בבתי-החרושת. חשיבות יתירה יש לייחס לפסקה הבאה שבמנשר: "... יש לשאוף לכך שהחוקים הפשוטים של המוסר והצדק, שחלים על אנשים פרטיים ביחסיהם, יהפכו לכללים עליונים ביחסים בין לאומים". עקרונות המוסר והצדק מועלים, אם כן, לדרגה עליונה של נורמה ביחסי אנוש, מבלי לסייג אותם בעקרונות מעמדיים.

יש לציין, כי האבולוציה שעברה על המארקסיזם לא היתה פוליטית בלבד, היא הקיפה גם את המישור הרעיוני והרוחני, והמארקסיזם הפך להשקפת עולם מורכבת ועדינה יותר. בשנות ה-90 של המאה הקודמת כתב אנגלס כמה מכתבים (לשמידט ובלוך) בהם הבהיר את היסודות של המאטריאליזם ההיסטורי בצינו שרבים הם מצדדיו שאודותם אמר מארקס: "אני יודע רק דבר אחד, שאני לא מארקסיסט". אנגלס הדגיש, שהתחומים האידיאולוגיים משפיעים על התנאים החומריים, שהייצור משמש כיסוד קובע רק "בחשבון סופי" ושלרצון של כל יחיד ישנה חשיבות במידה והוא משתתף ברזולטאנטה בה מתמוזגים רצונות הכל.

לקראת סוף המאה הקודמת וראשית המאה הנוכחית התחוללו תמורות גדולות בקאפיטליזם - ריכוז ההון, מונופולים, אימפריאליזם. בהתאם לכך שינה גם הסוציאליזם המארקסיסטי את כיוונו.

מלחמת העולם הראשונה עוררה פילוג עמוק בסוציאליזם, התסוּסה המהפכנית שלאחר המלחמה העמיקה והרחיבה את הפילוג. על סדר היום הועמדה כשאלה מרכזית המהפכה-כוח תחת דגל הסוציאליזם. רוזה לוכסמבורג קראה לחזור למארקס של 1848, ואילו לנין הוקיע את הסוציאלי-דמוקרטים כמגיני הקאפיטליזם. לנין ראה באימפריאליזם "שלב עליון" בהתפתחות הקאפיטליזם והעריך כי שעת סילוקו הגיעה. ההיסטוריה פסקה אחרת, והקאפיטליזם "הרקוב" לא זו בלבד

שלא חוסל ולא התחסל אלא נכנס לשלב חדש של מהפכה טכנולוגית ובהתפתחותו הגיע למדינת רווחה. מהפכה סוציאליסטית אמנם התחוללה בארץ ענקית, החזיקה מעמד זמן ממושך, אולם היא נשארה בודדה ובסופו של דבר קרסה תחת כובד הסתירות והניגודים שצמחו מנחשלותה של הארץ. אלא שעתה, כל הוויכוחים והמלחמות האלה שייכים לעבר, להיסטוריה, העולם שינה את דמותו, וזה העיקר. גם הסוציאליזם חייב ללבוש צורה אחרת אם רצונו לחיות ולשמש גורם המעצב את העולם.

מה, אפוא, השתנה? קודם כל השתנה נושא הסוציאליזם שהוא מעמד פועלים. אין זה עוד מעמד החי בדלות והסובל מניצול בלתי-מוגבל, כל התחזיות של מארקס על התרוששות הפועלים לא הצדיקו את עצמן. התיוה של מארקס על המאבק המעמדי של הפועל היא שהצדיקה את עצמה, המאבק המעמדי הזה הוא שהתגבר על מגמת ההתרוששות. עתה השתנה המבנה הסוציאלי של מעמד הפועלים ואין זה כבר אותו מעמד הפועלים שבימי מארקס. שירותים טכנולוגיים ושירותים אינפורמציוניים והנהלתיים תופסים מקום ניכר בתוך שורות מעמד העובדים ומשנים את דמותו, וגם צורות המאבק המעמדי משתנות.

למען האמת, צריך לציין שכבר מארקס חזה את קידום המדע והטכניקה והפעלתם באופן שישנה לגמרי את מצבו של הפועל בתהליך הייצור. ב"כתבי-יד הכלכליים 1857-1859" הוא כתב: "העבודה תופיע לא כל-כך ככלולה בתהליך הייצור, מתייחס לעצם תהליך הייצור האדם, להיפך, מתייחס לעצם תהליך הייצור בתור מפקח ומנוסת". זאת היא בדיוק אותה תמורה שמתחוללת עתה, המדע נהפך לכות-ייצור בלתי-אמצעי. ההון מעורר את כל כוחות הטבע והמדע ובדרך זו גורם לקיצור יום העבודה, אולם אין זה רק שינוי בגורלם האינדוידואלי של הפועלים. זהו צמצום העבודה ההכרחית של החברה לידי מינימום, דבר שמשחרר זמן בשביל התפתחות הפרט. בזה האופן נוצרים התנאים המוקדמים למעבר לתצורה חברתית גבוהה יותר.

בסוציאליזם שלטה ההשקפה, לפיה בחיק הקאפיטליזם יכולים להיווצר רק תנאים מוקדמים לסוציאליזם, אך לא שום אלמנטים של סוציאליזם. האם נכונה הנחה זו? זאת היא שאלה קארדינלית, הקודמת לכל דיון על

הסוציאליזם העתידי להתגבש לקראת הזמנים החדשים. יש לנו עתה עניין עם קאפיטליזם שעברה עליו מודיפיקציה מהותית. כיום זהו קאפיטליזם מרוסן ומוגבל וזה מחייב בדיקה של ההנחה ורביזיה שלה. על סף החברה הפוסט-אינדוסטריאלית, חברת האינפורמציה ומכונות-חישוב, משתנית תמונתו של הקאפיטליזם, ויש לציין לפחות שלוש נקודות יסודיות. ראשית, הקניין מקבל יותר ויותר אופי חברתי, מעורבות

40 שנות תעשייה למדריד

דוד שחם:
ישראל - 40
השנים; עם
עובד; 1991;
503 עמ'

דוד שחם של דוד שחם ישראל - 40 השנים, שיצא ב"עם עובד", אינו עוד ספר בשלל הספרים שהופיעו ב-1991, ואין פלא שהרצנויות, אם בכלל נכתבו, מתאחרות. שחם, עיתונאי ופרשן מנוסה, נטל על עצמו את המשימה הקשה לכתוב את סקירת ההיסטוריה של מדינתנו מאז ערב הקמתה עד עצם ימינו אלה, היינו כתיבה היסטוריה ממש בהתוותה - משימה שהיסטוריונים אינם מעזים לקחת על עצמם. מקובל בעולם, שספרי היסטוריה אינם מגיעים עד ההווה, וטעמם של ההיסטוריונים עימם: הרי הם זקוקים למרווח זמן, כי התייעוד ברובו עדיין חסוי, זכרונות המדינאים עוד צריכים להיכתב, ועדיין לא נכתבו מחקרים פרטניים על התחומים העיקריים של מאורעות השנים הללו.

דוד שחם אינו כופר בצדקת היסטוריה, אך הוא הרגיש שיש צורך דחוף לגולל את מהלך המאורעות, לפחות לפי הנגלה עד כה בעיתונות ובמקורות אחרים, ולהסיק מסקנות ראשונות.

והצדק עמו. בארץ שבה אחוז הוותיקים שהיו עדים למתרחש הוא כה נמוך; בחברה ש"אין בה רגע דל בין סקנדאל ופסטיבל" וכל כך קל לאבד את ראיית הרצף המדיני; בציבור שכה ממהר לשכוח את שלבי היסוד בהתפתחות הפוליטית ב-40 השנים האלה ואף את הדמויות המרכזיות ומעשיהן; נוכח דור צעיר "שלא ידע את יוסף" ולא פעם אף "אינו מכין את הנקרא" - יש צורך חיוני בספר שלפנינו.

ועוד יתרון לספר שמחברו עיתונאי: 40 השנים כתוב בשפה בהירה וברצף ענייני, והתמונות מעבירות לנגד עיני הקורא, ביחוד העולה והצעיר, את הדמויות הפועלות. הרשימה הביבליוגרפית מזמינה את הקורא להעמיק בעיונו, ומפתח מפורט מקל על מציאת דמויות וגופים ציבוריים המופיעים בספר. רק חבל, שלסקירה הכתובה לפי מהלכה הכרונולוגי, לא צורף מפתח הנושאים העיקריים, לפי הופעתם בעמודי הספר, כגון אפשרויות להסכם ישראל-ערבי, ישראל בהקשר למעצמות, חימוש וגירעון, מדיניות-פנים, כלכלה וכד'. בוודאי לא קל, אף בתנאים מקלים אלה, למצוא את הזמן והמנוחה לעיון בספר בעל 503 עמודים שהוא, לאחר הכול, ספר-לימוד. ובכל זאת יש להדגיש מיד:

את השפעתו על מדינות ערב הנוגעות בדבר שלא ייסוגו מתמיכתן בתכנית. אך ממשלת ישראל סברה שאינה זקוקה להסכם. בשנת 1961 "כבר התקדמה התקדמות ניכרת במפעל העברת מ"הירדן לנגב" (עמ' 237). סוריה רצתה להגיב, אך נאצר שוב התנגד לפעולה מלחמתית. ב-1963 עלתה לשלטון הסורי מפלגת הבעת', ו"שנה לאחר מכן, בראשית 1964, כאשר קרב זמן הפעלת המוביל הארצי בישראל, הגישה סוריה את שטר ההבטחה של הפסגה משנת 1961 וההבעה לפתוח בהקדם במלחמה נגד ישראל. שוב פעלו המצרים נגד הצעה זו. בהשפעתם ביטלה ועידת-הפסגה את החלטתה הקודמת, ובמקום זאת החליטה לגשת להטיית מקורות הירדן, כך שתכנית ג'ונסון והמוביל הארצי יאבדו את חשיבותן."

לא משתמע מכך שזהו ספר של פתרונות. דוד שחם זהיר והוגן מכדי שיבליט בכתיבה את השקפתו. הוא מתאר נאמנה את עמדות כל הצדדים ואינו מסתיר את בעייתיותם של מצבים. בסופו של דבר, על הקורא להסיק את מסקנותיו-הוא, אבל בלעדי החומר שהוגש בספר - בוודאי היה מתקשה יותר לעשות זאת.

מי מריבה

בתיאור הכרונולוגי מופיעה, למשל, בעיית המים בישראל, שהתעוררה עוד בשנותיה הראשונות של המדינה.

"אחד מסלעי המחלוקת בין שרת ובן-גוריון" - כותב שחם בעמ' 122 - "היה נעוץ בתכנית לחלוקת מ"הירדן, שגיבש המתווך האמריקני ג'ונסון." שנתיים עמל, ולבסוף "הסכימו מדינות ערב עקרונית לתכנית שלפיה תקבל ישראל ארבעים אחוזים ממימי הירדן. באוגוסט 1955 היה ההסכם חתום בראש-ייתבות." הכול היה מוכן להזרמת מ"הירדן "לפיתוח חקלאי נרחב" אך "בן-גוריון התנגד לכל צורה של פיקוח מבחוק" שהיה כלול בתכנית. את הסיבה גילה דיין: "דיין טען כי מנגנון כזה ימנע מישראל לפעול פעולה צבאית בסוריה." שרת, שלא היה שותף להרהורים על התקפה נגד סוריה, "היה מוכן להסכים כדי שייחתם ההסכם." אבל אז - כבר אז - נתגלה כי "דעת הקהל בישראל" היתה הרבה יותר ניצית: "היא לא ראתה בארבעים האחוזים הישג, בעיניה נראה כאילו מוכנה הממשלה לוותר על שישים אחוזים ללא הצדקה." ו"ההסכם לא נחתם, אף כי שימש בפועל כסיס לחלוקת מ"ההיקוות של אגן הירדן (כולל מ"הירמוך) בין ישראל וממלכת ירדן. לעומת זאת, במרוצת השנים הבאות שימשו מ"הירדן סלע מחלוקת, שהגיעה מפעם לפעם אל סף עימות צבאי בין ישראל וסוריה." שחם מעיר, כי אפילו "נאצר ניסה להפעיל

"כבר בסוף נובמבר 1964 הוחל בהכשרת התוואי", ובינואר 1965 החלו העבודות. דיין פירסם מאמר שבו איים במלחמה. גלילי הציע "לנצל תקריות גבול." כדי "לתפוס שטחים סביב מקורות הירדן". אשכול העדיף קו יותר מתון: הפגות מכוונות העבודה, ולזה הסכימה ארצות-הברית. "בין מארס ויולי 1965 הופעלו הטנקים ונפגעו רוב הציוד שהועסק בהטיית הבניאס" (עמ' 238). סוריה וגם לבנון הפסיקו את העבודות, אחרי שמצרים שוב הודיעה כי תתמוך בהן.

בגבול הסורי "הוחזר שקט יחסי" (עמ' 247), כי שתי מעצמות-העל היו מעוניינות בדבר. בפברואר 1966 נערכה בסוריה הפיכה חדשה של קצינים צעירים, ששאפו להשיג תמיכה סובייטית. "בהתייעצות חשאית שאפילו ועדת השרים לענייני ביטחון לא שותפה בה, העלה אז יגאל אלון תכנית לסייע לדרוזים בדרום לבנון למרוד בשלטון המרכזי ולהקים מדינה עצמאית. מדינה כזו היתה אמורה להסכים לשינוי גבולה עם ישראל באופן שכל מקורות הירדן ייכללו בשטח ישראל." לכיוון סוריה הפנה הרמטכ"ל יצחק רבין איומי "הרתעה" בראיון שהעניק ל"במרחב" בספטמבר 1966.

כך הידרדרו הדברים עד מלחמת ששת הימים. גשמי-ברכה מחד וניצול משאבים בזבזני מאידך השכיחו זמן-מה את הדאגה למקורות-מים. אך שנות בצורת, צרכים גדלים של חקלאות, תעשייה ועלייה המונית שוב מעוררים אותה בכל חומרתה. והנה היא

עומדת על סדר יומה של הוועידה הרב-צדדית הערבית-ישראלית, כסיכוי להתקדם הפעם בדרכי שלום.

אין ברירה

אמת, עוד בשנות העשרים-השלושים שוכנעו רבים בארץ, כי הבנה יהודית-ערבית אינה אפשרית. רק מיעוט קטן - אינטלקטואלים ומצדדי השמאל, רובם בצד היהודי ומיעוטם בצד הערבי - עמלו להביא את הצדדים לידי הבנה, אך ההנהגות גברו עליו. משנתקבלה באו"ם ההחלטה על חלוקת הארץ והמוני היהודים קידמוה בשמחה, היה יסוד לתקווה, כי לפחות מצד ישראל תהיה נכונות לפתוח עידן חדש: אם לא דו-קיום, אזי נכונות לכיבוד גבול בין שני העמים. ברם, העובדות שמגולל הספר מלמדות אחרת.

אומרים, שהערבים לא רצו להיפגש עם היהודים ולדון עימם. והרי כה רבים היו המפגשים בין נציגי ישראל ומדינות ערב, ונכונותם של אלה להגיע לידי הסכם עם הצד הישראלי. "עוד בטרם העבירו הבריטים את הבעיה לאו"ם, כבר הודיע עבדאללה מלך ירדן לאנשי הקשר של הסוכנות, כי הוא מוכן לתמוך בחלוקה..." במיוחד אם יספח את החלק הערבי לממלכתו" (עמ' 23). אבל אז לא רצתה אפילו הנהגת מפא"י ב"אופציה הירדנית".

צידקי, ראש ממשלת מצרים, הבהיר לאליהו ששון כי "אם תבצע החלוקה יש למנוע את סיפוח החלק הערבי של א"י לממלכת ירדן וכי על שתי המדינות, היהודית והערבית, לחיות ביניהן בשלום" (עמ' 23). גם בררה זו לא נענתה.

"נציגי העוצר העיראקי ביקשו לברר, אם תמורת תמיכת עיראק בחלוקה תעזור להם ישראל לסלק את אבן-סעוד מחיג'אס, היא סעודיה" (עמ' 24). איש לא פתח בשיחות גם עקב הצעת-עיסקה זו.

מתברר, כי למרות חולשתה הצבאית של ישראל דאז היא כבר היתה מודרכת על-פי תפישה כוחנית. באפריל 1948, היינו עוד לפי הכרות המדינה, "התחילה הגנה להפעיל את התכנית הקרויה תכנית ד': יצירת רצף טריטוריאלי בין היישובים היהודיים בארץ

[...] וזו הסיבה שאלה מתושביהם של היישובים הערביים שנכבשו אז ולא ברחו בזמן הקרבות - גורשו מהם" (עמ' 26). האמנם היה הבדל כה מהותי בין זה לבין מעשי ארגוני הפורשים?

היום חושבים הכל, כי מלחמת העצמאות - או הקוממיות, בפי בן-גוריון - היתה הראשונה בשורת מלחמות אין-בררה. אבל "ממשל ארצות-הברית היה מעוניין בדחייה" של הכרות המדינה, וטעמו עמו: מצרים הודיעה אז לו וגם לנחום גולדמן, כי התנאי למניעת הפלישה לארץ הוא דחיית ההכרזה על הקמת המדינה. אולם "ברוב של שישה מול ארבעה החליטה 'מינהלת העם' לא לדחות את הכרות המדינה" (עמ' 27). מי בכלל יודע כי ארבעים אחוזים מהנהגת היישוב סברו אז כי כדאי לדחות את המועד ויש ברירה?

אפילו משפרצו הקרבות, ה"לגיון הערבי (הירדני) לא ניצל את כוחותיו ויתרונו הברור למתקפה" (עמ' 32).

"שרת אמר בספטמבר לברנדוט, כי ישראל תעדיף פיתרון שיש בו כינון שתי מדינות על סיפוח החלק הערבי לירדן" (עמ' 36) - לו היתה זאת עמדת בן-גוריון ערב הכרות המדינה, ייתכן שהיתה נמנעת מתקפת מצרים ומלחמה שעלתה לנו בקרבות כה רבים.

עם שוך הקרבות פתחו ירדן ומצרים בשיחות שלום בפאריס. ב-1949 "הפתיע חוסני זעים, שליט סוריה, בהצעה דרמטית להיפגש עם בן-גוריון כדי לחתום על הסכם שלום מלא עם גבולות פתוחים, חילופי שגרירים ויחסי מסחר, הוא אף הביע נכונות לקלוט בתחומי סוריה 300,000 פליטים פלסטינים - אבל בן-גוריון סירב" (עמ' 42). עוד בוועידת לוזאן הופיע "יהודי מעשירי מצרים שהוטל עליו לחדש את המגע בין חצר-המלוכה וישראל" (עמ' 45).

"אבל המאמץ העיקרי של בן-גוריון היה לשמור על הסטטוס-קו". שחם מוסר דבר מדהים: אפילו "כאשר היו גורמים פלסטינים מוכנים לצמצם את דרישותיהם ולהסתפק באזור פלסטיני אוטונומי במסגרת מדינת ישראל לא נשתנתה העמדה הישראלית!"

(עמ' 46) אין ברירה?

ההמשך, שנבע במידה רבה מעמדת בן-גוריון ולא רק מעמדות הערבים, ידוע יותר. ברית-המועצות החלה לשנות עמדתה. ב-1955 התחילה לספק נשק למצרים, ואבא אבן - אפילו הוא - שייצג את ישראל באו"ם, יעץ לממשלה ו"המליץ על איום במלחמת-מנע" וכמוהו עשה אפילו שרת (עמ' 125). כינתיים התחיל דיון ב"פעולות היוזמות", במטרה "לגרות את המצרים לצאת למלחמה, כדי להימנע מן הצורך להכריז על מלחמת מנע" (עמ' 123). בזאת תמכו גם גורמים אמריקניים, שראו בזה אמצעי להפיל את נאצר ששינה דרכו.

וכך גלשנו למלחמת סיני, אמנם שוב בוודאי לא רק, אך גם באשמתנו. "בתודעה הקולקטיבית הישראלית ובזיכרון המצטבר של הציבור - מסכם שחם (בעמ' 147) - נראה העשור הראשון לקיומה של המדינה כתקופה של נתק מוחלט בין ישראל ובין העולם הערבי [...] נחתמו, אמנם, הסכמי שביתת נשק, אך הצד הערבי הפר אותם מייד. מאז, כך נמשך הדימוי הזה, נותק כל מגע, מדינות ערב מסרבות לכל מגע עם ישראל כדי לכוון שלום. אילו רק היו מוכנות לשבת פנים אל פנים מול ישראל, בלי תיווכו של האו"ם, כך האמינו אז רוב הישראלים, לא היתה, בעצם, מניעה לכינון שלום." בסוגריים נוסף: הטיעון הזה לא נשתנה בהרבה עד עצם ימינו. אולם המציאות, מדגיש שחם, שונה מאוד. "במשך שנים רבות החזיק משרד-החוץ הישראלי ב'זנבה לשכת קשר קבועה עם מדינות ערב. נקשרו קשרים מהודקים בין חברי המשלחות, ופרטי ההסכם עובדו ביניהם במגעים ישירים, שלא לדבר על כך שההסכם עם ירדן סוכם ונחתם עם המלך עבדאללה".

הספר מציין, כי חוסני זעים ביקש בתמורה רק תמיכה כספית, עדיב שישאקלי אפילו "הפך לסוכן ישראלי". אף "בשיאו של עסק הביש, ותוך כדי משפטם של אנשי רשת החבלה, נערכו פגישות קבועות בין נציגי ישראל ומצרים, שבהן נדון אפילו פסק הדין הצפוי במשפט." גם אחר-כך "הסכימה (מצרים) לביקורו של ישראל ידן בקהיר כדי לדון באפשרות לכוון שלום בינה לבין ישראל". "ירדן נתנה רשות למטוסים שהטיסו עולי עיראק לישראל לעבור מעל שטחה" (עמ' 148).

דוד שחם מדגיש "באופן נמרץ: לא היעדר של משא-ומתן ישיר בין ישראל לשכנותיה הוא שמנע את השלום ביניהן". תביעה זו "שימשה בידי ישראל מטרות תכסיסיות". ברור, ששלטונות ארצות ערב "לא היו שבעי רצון מן הסטטוס החדש שהושג עם סיום מלחמת העצמאות". אבל כך גם ישראל: אף שכבשה במלחמה "שטחים נוספים (לתכנית החלוקה) [...] שררה בתוכה הרגשה של החמצה". בן-גוריון "בחן מספר תכניות לניצול הודמנויות שונות לחידוש הקרבות

ולתפישות טריטוריאלית נוספת. המדיניות הישראלית הזינה את הטיעון הערבי, כי יש להתנגד לסטטוס-קו מפני שישראל אינה מוכנה להסתפק בו [...] וקיומה יש בו, לכן, איום על בטחוןן ושלמותן של שכנותיה".

שוב היתה ברירה למנוע את המלחמות הבאות: "למעשה היתה צריכה אז ישראל לשלם מחיר בעד הסכמה ערבית לוותר על הסיור להכיר בה. המחיר היה כרוך בהחזרה של חלק ניכר מן הפליטים ובויתורים טריטוריאליים מסוימים". שחם מזכיר, כי ב-1947 היתה ישראל מוכנה להשלים עם תכנית החלוקה המקורית במסגרת של תנאי שלום, וזו כללה "מיעוט ערבי הרבה יותר גדול בגבולותיה" (עמ' 149). אך אחרי המלחמה "שוב לא היתה מוכנה להסכים לשני הדברים האלה", ואילו מדינות ערב, אם-כי לא הוועד הערבי העליון (הפלסטיני) "אולי היו מוכנות להסכים".

סטטוס קו והתפשטות

"ההסכמה למשהו שבין תכנית החלוקה של האו"ם לבין גבולות שביתת הנשק", סבור שחם, "היה בה סיכוי להתקדם לקראת שלום. אבל בן-גוריון רצה בסטטוס-קו ובהודמנות להתפשטות". ששון ואיתן, מנהלי המו"מ עם משלחת הפליטים, הגישו המלצות, אך בניגוד לדעתו של משה שרת - בן-גוריון דחה אותן.

ספק - אומר שחם בוהרות - אם מדיניות ישראלית אחרת היתה מביאה את השלום. "אבל ברור שמעולם לא ניסתה ישראל לבדוק זאת בדיקה רצינית" (עמ' 150).

ונגד מורשת בן-גוריונית זו היה קשה להיאבק גם אחרי פרישתו - אפילו עד עצם ועידתה האחרונה של "העבודה". "לציבור לא היה מידע נכון על מצב הדברים האמיתי ועל האופציות הממשיות", כי "מקורות המידע היו בידי הממשלה והיא דאגה לכך שהתמונה שקיבל הציבור [...] תשרת את מטרתה". שרת התרעם על "מידע-שקר שישראל מפיצה, מידע הכובל את ידיו בניהול המדיניות שרצה להנהיג". אבל תרעומת זו נשארה חבויה בחדרי חדרים וביומניו, וכך לא הצליח הגיונו של שרת לגבור על "הדרך הפרגמטית" של בן-גוריון. עד כדי כך הצליחה "המדיניות התקיפה", ש"בציבור היה אירצון ברור לדעת את האמת [...] והעיתונות שיתפה פעולה ברצון" (עמ' 151).

"דמות האב של בן-גוריון היתה תמיד מלאה סתירות [...] לא אחת הסתיר את עמדותיו האמיתיות [...] השתדל לא לחייב את עצמו לשום דבר" (עמ' 150). וכך נהגו גם תלמידיו, כראשם דיין.

לא חברי מפא"י ובוודאי לא המוני העם היו אשמים במדיניות החמצת השלום והכותנות, אך למרות אוהרותיו, השמאל נגרר אחריה. כך זה נמשך גם אחרי לכתו של בן-גוריון

למדבר. אחרי מלחמת ששת הימים הסביר שר-החוזן "כי ישראל קיבלה את החלטה 242, אבל לא התחייבה על ביצועה". וכאשר הוזמן ד"ר נחום גולדמן, גשיא ההסתדרות הציונית, למצרים, כדי להפגש עם נאצר בנסיון למצוא דרך של פיתרון בשלום - לא יצא הביקור לפועל כיוון שגולדה מאיר סירבה להיענות לבקשתו של גולדמן" (עמ' 306). ושוב, משנתבקשה להיענות ל"יוזמת רוג'רס", שארצות-הברית העלתה בעצה אחת עם שגריר ברית-המועצות דוברינין, ביוני 1970, כדי למנוע הסלמה, "התגבשה בממשלה דעה שלא לקבלה" (עמ' 316). וכאשר חוסיין קיבל את גולדה מאיר ב-1972 לעשר פגישות, והמלך העלה תכנית פדרציה שתעניק לשטחים הכבושים אוטונומיה - אף "התרעמה עליו גולדה בפומבי". (עמ' 329).

ב-1971 "השמיעו דוברי אש"ף דיבורים שהשתמע מהם, כי אש"ף יהיה מוכן להכיר בישראל ולהפסיק את הטרור, אם תכיר ישראל בזכותם של הפלסטינים להקים מדינה משלהם", מפנה חיובי שנענה בהצהרת השרים יריב-שמטוב. אולם ראש-הממשלה דאז, יצחק רבין, קבע כי ישראל לא תכיר לעולם באש"ף" (עמ' 371). כמו מורו ורבו, גם רבין לא היה מוכן לשום הסדר מדיני, הוא רק רצה "להרויח זמן", כפי שקובע דוד שחם (עמ' 374).

כי באין הסדר - יכולות ההתנחלויות ליצור עובדות חדשות בשטח.

כה התמידה מורשת בן-גוריון להכריע עוד ב-1988, עד שהחלת המועצה הלאומית הפלסטינית להימנע מטרור, אם תורשה להקים מדינה פלסטינית בצד מדינת ישראל, "נענתה" בבחירות שנערכו באותו חודש בנובמבר - "בתזווה מסוימת ימניה" (עמ' 465).

במלחמה הקרה

ישראל, שעל הקמתה הוחלט באו"ם בהסכמת מרבית המדינות, לרבות ארצות-הברית וברית-המועצות, הצהירה בראשיתה, בהשפעתו הפעילה של משה שרת, על נייטרליות בין שתי מעצמות-העל. אולם עד מהרה התברר כי זה לא היה לרוחו של בן-גוריון. למרות אכזבות שונות שגרמה ארצות-הברית, הוא ביקש לתפוס מקום לצדה של ארה"ב במלחמה הקרה שהתפתחה אז. "האי-הודות עם שום גוש התחילה להתערער כבר בקיץ 1950" (עמ' 49). בן-גוריון חתר להצטרפות אל "נדבך דרומי" לנאט"ו שארצות-הברית ביקשה להקימו, אבל מדינות המערב השיבו, למגינת לבו, כי הדבר אינו בא בחשבון לעת-עתה, מפני שריתיע את מדינות ערב. ב-1952, כאשר נבחר אייזנהאור, "מדיניותה של ארצות-הברית היתה להחריף את המאבק הגלובאלי בברית-המועצות ולהקים בכל מקום בריתות אנטי-סובייטיות" (עמ' 97).

אבל למרות שמדינות ערב עמדו על המקח ואילו ישראל השתוקקה להצטרף למלחמה הקרה, היא לא נכללה רשמית בבריתות, ומשום כך "חשה שהמצור (עליה: י.ז.) מתהדק והולך" (עמ' 98).

חתימתו של בן-גוריון להתקשרות עם מערך המלחמה הקרה של מדינות המערב היתה כביור פועל-יוצא מעמדתו הכוחנית כלפי הערבים. במאבק אין-ברירה זה (לדעתו), הדגיש לא פעם, דרושה לישראל תמיכתה של מעצמה, ומשהתפתחה המלחמה הקרה, לא התקשה לבחור והשליך את כל יהבו - על אף אכזבות שונות, ולמרות ההחמרה ההגיונית של היחסים עם ברית-המועצות וארצות "העולם השלישי" - על ארצות-הברית. שחם מצייין, כי שרת יכול היה לדגול באי-הודות משום ששלל את הנחת-היסוד של בן-גוריון: זה טען כי "איבת הערבים שהיא מצב קבוע" מחייבת נקיטת עמדה זו, אך שרת גרס, כי "איבת הערבים ניוונה ממה שישראל עושה" (עמ' 98). "אולי הם מתכוונים בגלל שישראל מכינה מלחמה" (עמ' 104), ושחם מפטיר: "אלה לא היו דברים בעלמא". בפברואר 1954 הועלו "בהתייעצות בין לבון, דיין ובן-גוריון הצעות לתפוס שטחים נוספים בסוריה ולנתק את רצועת עזה ממצרים". "הצעה נוספת שהעלה בן-גוריון היתה לפעול לחלוקת לבנון, לכונן מדינה נוצרית במרכז ולהעביר שטחי הדרום לישראל" (עמ' 105) - תכנית בן-גוריונית למלחמת לבנון עשרים-ושמונה שנה לפני בגין-שרון!

אין פלא, שלנוכח תכניות כאלה גאתה המתיחות בין ישראל למדינות-ערב ו"מתיות זו פעלה נגד נכונותן להיתרם לבריתות הגנה עם המערב - וישראל נראתה בעיני מעצמות המערב כאבן-נגף בדרך למימוש תכניותיהן" (עמ' 110). ממשלת ישראל היתה, איפוא, בבחינת "אוכלת דגים מסריחים וגם חוספת מכות", וזאת דווקא משום להיטותה להיות במזרח התיכון "מעצמה" לשירות המערב!

ההמשך כמעט ותוכנת מראש. "בספטמבר 1955 נודע על הסכמתה של צ'כוסלובקיה לספק למצרים נשק בכמויות מדהימות" (עמ' 122); ומאידך גיסא בא, בנובמבר, נאום אידן ראש ממשלת בריטניה, "שבו גילה את קיומה של התכנית הבריטית-אמריקנית לפתרון הסכסוך הישראלי-ערבי באמצעות שינוי גבול, ערובות של המעצמות, יישוב חלק מן הפליטים מחדש והחזרת חלק מהם לבתיהם, כאשר ישראל צריכה להרים תרומה לפיתרון זה באמצעות נסיגה משמעותית" (עמ' 125). וכל זה כדי לאפשר ברית-בגדאד בין מדינות המערב. בן-גוריון תימן את ישראל למילכוד!

ואז, "בליל סגריר", נאחו במה שנראה לו כעוגן-הצלה: נאצר הלאים את תעלת סואץ, וצרפת הסכימה פתאום לשלוח נשק לישראל. מיד התלהב: "בוועדה

התייצבו נגד תכנית בן-גוריון, אחר-כך גם אשכול. הם טענו, בצדק, כפי שהעובדות מוכיחות עכשיו, כי ישראל לא תוכל לשמור את המונופול" (עמ' 170). הם הצביעו על "ההשקעות הגדולות שיחלישו את צה"ל והמדינה. אף-על-פי-כן ניצח בן-גוריון, בעזרת פרס, "על הקמת הכור בדימונה בשנים 1958, 1959, 1960 בלא שהדבר ייודע ברבים" (עמ' 171).

אחרי מלחמת סיני "הפכה ישראל לספקית נשק וחדרה לשוק הבינלאומי רווי המסתורין" (עמ' 171). אך דה-גול שינה דעתו ונתגלו קשיים. "במחצית 1960 הודיעה צרפת כי היא מפסיקה לספק אוראניום לכור בדימונה" כל עוד "אין פיקוח בינלאומי שיבטיח כי הכור לא ינוצל לייצור נשק גרעיני" (עמ' 187). כך נאלץ בן-גוריון סוף-סוף, "ב-21 בדצמבר 1960, למסור הודעה בכנסת, כי ישראל בונה ליד באר-שבע כור לצרכי מחקר מדעי בתחומי החקלאות, הרפואה וייצור מקורות אנרגיה בלבד" (עמ' 188). אבל הודעה זו לא הרגיעה את ממשלת ארצות-הברית, ועם כהונתו של הנשיא ג'ון קנדי, שניסה להגביל את המלחמה הקרה, גבר הלחץ האמריקני ו"הטיל צל כבד על היחסים בין שתי המדינות".

חבריו לצמרת מפא"י ואפילו יד-מינו, איסר הראל, תבעו מבן-גוריון להשיב בחיוב על התביעה האמריקנית לאפשר ביקורי מפקחים אמריקניים בכור, תמורת הסכם ארוך-טווח. בסופו של דבר ניתנה לאמריקנים הסכמה לביקור חד-פעמי בשטח ולא בכור עצמו. יש דיעה - מניח דוד שחם - כי לזמן-מה שקלה ישראל להפסיק את פיתוח הנשק הגרעיני ולהסתפק במחקר. אך כבר ביוני 1967, מייד אחרי מלחמת ששת הימים, כתב "ניו יורק טיימס" כי הצעד הבא של ישראל יהיה ייצור פצצה גרעינית. "ב-1968 החלו שירותי המודיעין האמריקניים לבדוק את הפרשה המוזרה של היעלמותם של מאתיים טון אוראניום ממפעל אמריקני. הסברה היתה שהחומר הוברח לישראל. על "היעלמות" דומות נמסר גם מבריטניה, צרפת וגרמניה. "ביולי 1970 סיפר ראש הסוכנות ס.א.איי לוועדת החוץ של הסנאט האמריקני, כי בידי ישראל יש כבר כושר לייצור של פצצה אטומית" (עמ' 297).

במלחמת יום הכיפורים היתה ישראל נתונה בהלם. "כשנתיים וחצי לאחר אותו זמן פרסם השבועון "טיים" בארצות-הברית פרטים על מה שהיה, לדבריו, דו"ח סודי של סוכנות הביון המרכזית שנאמר בו, כי בישראל התקבלה אז החלטה לחמש שלוש-עשרה פצצות גרעין ולהרכיב אותן על טילים [...] לדבריו נקלטה הקרינה מן הפצצות המוכנות לשימוש במתקני התישה של מטוס ביון אמריקני" (עמ' 348). ההוראה בוטלה והפצצות פורקו. אנו זוכרים, כי באותו זמן טס קיסנינג'ר לשיחות סודיות בכרית-המועצות שעליהן לא נתפרסם דבר.

של ארצות-הברית או מדינה אחרת בסטטוס-קוו (שלא לדבר על התפשטות ישראלית) ברור שאיננה.

המלחמה הקרה נסתיימה, וכך נסתיים הוויכוח הממושך, אם אנו "נכס" או נטל אסטרטגי. במדרד ואחריה הובהר לכל, כי "ארץ ישראל הגדולה" צומדת בדרך "לסדר עולמי חדש" של בוש, השואף לנצל את התמוטטות מעמדה של ברית-המועצות לשם התחזקות מהירה של מעמד ארצות-הברית במדינות ערב. בשנת יובל ה-500 לקולומבוס מגלה גם שמיר את אמריקה.

דימוניזציה

הרעיון המרכזי של בן-גוריון, כי לנוכח "ההתנגדות הקבועה" של הערבים לקיום ישראל חייבת מדינתו להיות "מעצמה" באזור, ושימין-ההיכר של מעצמה הרי הוא הנשק האטומי שבידה - הניע אותה עוד בתחילת שנות החמישים לשאוף לבניית כור אטומי. גירעון ישראל, הדימוניזציה שלה, הפך לביטוי הקיצוני של מורשת בן-גוריון. באותו זמן פותח ייצור הטילים ו"אין ספק שלהשקעה במערכת כזו יש טעם אם היא מיועדת להעברתו של מטען לא קונוונציונלי. ואכן, לפי מה שפורסם בספרות המקצועית בעולם, החלה באותה תקופה בישראל הקמתם של מתקנים העשויים לשמש לייצור נשק גרעיני" (עמ' 170).

"העניין באנרגיה הגרעינית התחיל בישראל כבר בשנת 1948 כלומר, בזמן שמדינות ערב דנו עם ישראל על תנאי שלום; - י.ז.). נערך אז סקר מחצבים, שגילה כי יש בארץ עפרות אורניום. בשנת 1949 שלחה הממשלה קבוצה של סטודנטים לאירופה ללמוד פיסיקה גרעינית [...] העובדה שהוועדה הוקמה במסגרת משרד הביטחון יכלה לרמז כבר אז על יעדי האפשריים של המחקר. בשנת 1955 כבר היתה מוכנה טיוטת הסכם אמריקני-ישראלי לשיתוף-פעולה במחקר גרעיני. תחילה הוקם "בנחל שורק כור גרעיני בן אלף קילוואט ששימש לצרכי מחקר". "אבל ישראל לא הסתפקה בכך". "באוקטובר 1956, לקראת מלחמת סיני, נחתם הסכם על עזרה שתגיש צרפת לישראל בתחום החלפת ידע במחקר הגרעיני".

"התפנית הממשית החלה באוקטובר 1957, שאז נחתם הסכם סודי עם צרפת על הקמת כור בן 24 מגאוואט והחומר הדרוש לייצור פצצות גרעין. בשנת 1958 כבר החל בהקמת הכור ליד דימונה. מעולם לא נמסר הסבר רשמי לעובדה זו, אבל באותה שנה התפטרו כל חברי הוועדה לאנרגיה אטומית מתפקידם, חוץ מן היו"ר פרופסור ברגמן [...] ראו בזה התנגדות להחלטה לפיתוח פצצה גרעינית ישראלית". אך לא רק חברי הוועדה היו נגד - פנחס ספיר ושירי מפ"ם, "אחדות העבודה" ואפילו גולדה מאיר

הישראלית-צרפתית ב-22 באוקטובר 1956 העלה בן-גוריון תכנית ל"ארגון מחדש של המזרח התיכון" [...] הוא דיבר על סיפוח חלקים ניכרים של סיני לישראל, על חלוקת ירדן בין עיראק לישראל (ירש את "שתי גדות הירדן" מז'בוטינסקי - י.ז.) ויישוב הפליטים בעיראק [...] על העלאת שיסאקלי (זוכרים? "סוכן ישראל" - י.ז.) בסוריה ועל חלוקת לבנון וסיפוח האזור שמדרום לליטאני לישראל". וכך נולד "תלומד" על חידוש "ממלכת יוטבט" מלפני 1400 שנה באי טיראן המצרי.

אולם ארצות-הברית, שמטרת מדיניותה היתה ברית-בגדד, שפכה מים צוננים על התלהבותו: קודם הזהירה מפני מלחמת סואץ, ואחריה איימה ש"תפסיק כל סיוע לישראל ולא תתנגד לגירושה מהאום". זה עזר לנסיגת ישראל הרבה יותר מאיגרת בולגאנין (עמ' 183). "מבצע קדש" נכשל כישלון חרוץ.

אז, בסתיו 1957, יצא שמעון פרס בשליחות סודית ובא ההימור על "גרמניה אחרת". וגם הרצון להיבנות מהתנגדות צרפת למאבק העצמאות של אלג'יריה. שחם מגולל את שרשרת התקוות להשתלב במערך מערבי זה או אחר נגד מדינות ערב. כך נתגלגלו למלחמת ששת הימים. לכולנו ידועה הססנותו של אשכול והחשש התוור-ונשנה של המוני העם מפני "סכנה לעצם הקיום". אמת, לנוכח "רגישותה של ארצות-הברית [...] דבקה התעמולה הרשמית של ישראל עוד שנים רבות, גם אחרי שפורסמו כל הפרטים על תקיפת פתע ישראלית" בטענה שנאצר התקיף ראשון. אולם כיום ברור "מי ירה ראשון" (עמ' 264).

מעודדים מן הנצחונות הראשונים דרשו השרים בגין ואלון "לנצל את ההזדמנות לכיבוש מזרח ירושלים" עד שאשכול הסכים (עמ' 268). אלון גם "לחץ לניצול ההזדמנות לכיבוש מקורות הירדן", ותמכו בו "גם שרי מפ"ם", וכך הורה דיין לפתוח במלחמה נגד סוריה (עמ' 269). ומשנסתיימה המלחמה, השתמשה ישראל "בהזדמנות לעודד בריחה המונית של תושבים משטחי הגדה המערבית". המחבר מונח את "פיצוץ הכפרים בסביבת לטרון, הרס שיטתי בקלקיליה, פינוי הרובע המוגרבי ומחנות פליטי 1948" ומסכם הערכה ש"כ-200.000 מתושבי הגדה המערבית עברו את הירדן" (עמ' 285). היום אנו יודעים, כי גירוש זה בוצע על-ידי מי שהיום מכהן כנשיא ישראל, חיים הרצוג.

לא אוסיף לסקור את תיאור המאורעות. רק אזכיר, כי גולדה מאיר דחתה את נוסחת רוג'רס אף כשניקסון הלך לקראת ישראל (נוסח ב': הפסקת אש תוך הסכמה לשלום). אמנם החוקנו מעמד וכיבושינו בידינו בעשרים וארבע השנים האלה, אבל על "אייכולתם של צבאות ערב לצאת נגד צה"ל ולנצחו" שוב אין מדברים, וגם תמיכה

ב-1975 שוב הודלפו לעיתונים בארצות-הברית הערכותיה של סוכנות הביון המרכזית, כי בידי ישראל כבר מצויות בין עשר לעשרים פצצות גרעין. ג'ורג' בוש, שעמד אז בראש שירות המודיעין הזה, הביע צער על פרסום הידיעה, אבל לא הכחיש את מהימנותה. הרמו היה ברור: אל לישראל להגנים בדרישותיה" לנשק מאמריקה (עמ' 378).

אחרי "המהפך" נמשכה הדימוניזציה של ישראל ביתר-שאת. "בשנת 1981 כבר החלו בעולם מדברים על מאתיים פצצות גרעין בישראל, שאפשר לעשות בהן שימוש טאקטי". הפצצת הכור בעיראק שימשה תמרור דרך חדש. זו היתה הכרזה ישראלית מפורשת כי היא מתכוונת לשמור בידה את המונופול הגרעיני באזור.

אחר-כך נודע כי פאקיסטאן המוסלמית מפתחת פצצה גרעינית משלה והיא תוכל להכין מאגר שיעמוד לרשות מדינות ערב במקרה של סכסוך מזוין. "בעולם הובעו השערות כי בתחום זה יש שיתוף-פעולה בין ישראל והודו" (עמ' 436) שכבר היתה מעצמה גרעינית. "ביקורו של דיין בהודו הזין השערות אלה. אבל אי-אפשר היה לפעול נגד פאקיסטאן, כי ארצות-הברית סייעה בידה ו"אף אפשרה לה להבריח ממפעלים אמריקניים - בדרך דומה לזו שנטען כי ישראל נקטה בה". שחם מסביר: בממשל של רייגן ("נגד ממלכת הרשע") היו שהניחו כי מציאותו של נשק גרעיני בידי מדינות המשולבות במעגל האנטי-סובייטי הגלובאלי יש בה לחץ נוסף על ברית-המועצות" (עמ' 437). זה מסביר, אולי, משהו על קלות הגירעון של עיראק. בגין נמצא בצרות. הוא בהחלט חתר לשילוב ישראל בברית אנטי-סובייטית, אבל הוא התקשה לחבר זאת ל"חופש הפעולה" שביקש בסכסוך עם מדינות ערב. בסופו של דבר, סתירה זו רוקנה את "מזכר ההבנה" על שיתוף-הפעולה האסטרטגי מכל משמעות.

מאז הופעת הספר הזה נתפרסמו עוד מחקרים מסעירים בנושא. כך, למשל, ספרו של סיימור הירש ברירת שמשון, וכן דו"ח המכון הלונדוני ללימודים אסטרטגיים ("ידיעות אחרונות", 4.10.91), ו"קשר מסוכן" לזוג קוקבורן (באנגלית). על-פי הדו"ח הלונדוני יש לישראל כיום כמאה ראשי-נפץ גרעיניים, המורכבים על טילי "יריחו 1" (לטווח של עד 500 ק"מ), על טילי "יריחו 2" (עד 1,500 ק"מ) ועל טילי "לאנס" קצרי טווח. אבל מה זה מוסיף? הכותרות הראשיות שלהן זכו מחקרים אלו, רק מעידות פעם נוספת על אמת האימרה, כי אין מחשיבים את הנביא בעירו...

הכור בדימונה לא הפך אותנו למעצמה באזור, כתקוות בן-גוריון. המאבק הגלובאלי שלא כתקוות בגין, הסתדר בלעדינו. לעומת זאת, ככל כור גרעיני, הוא מאיים עלינו ב"צ'רנוביל" ישראלי, וכמטרה "אידאלית" במלחמת סקאדים נוסח זו שהתחוללה

במפרץ. צודקים אלה שהפגינו בתביעה להטיל, לפחות, פיקוח עליו על-ידי מוסדות האו"ם, וכך גם לגבי שאר ארצות האזור ומדינות העולם.

"ההשתלה" - אפשרית

שורות אלה נתארכו, ובכל זאת רק נגעתי בקצה הנושאים הנ"ל ולא עמדתי על בעיות רבות שהמחבר סקר אותן בלא פחות יסודיות: קליטת העליות וגידול האוכלוסיה, צמיחת הכלכלה ומשבריה, בניין הארץ מול עוינות הסביבה הקרובה והרחוקה, נצחונות ו"הפתעות" לא נעימות במלחמות רבות, רכישת נשק וייצואו לעולם, דמוקרטיה, חוסר חוקה ושטחי כיבוש, צמיחת תרבות ואבדן חיי השותפות והחלוציות, חי המפלגות הגדולות וניווןן - כדי למנות רק אחדות מהן. בפרקים סקרתתי הרבתי לצטט מתוך הספר - גם מתוך חשש שאייחס למחבר את דעותיי.

ספר הסוקר ארבעים שנות המדינה, מובן שאינו יכול לדון בהתהוות היישוב בעשרות השנים קודם-לכן אלא במבוא קצר בלבד. אולם ארבעים שנים אלה "תוכנתו", כידוע על-ידי העליות הראשונות.

להציל, שסבר כי כאן יתיישב "עם ללא ארץ בארץ ללא עם", היה קל לחזות מדינת יהודים שלווה ומשגשגת. הבעיה נתעוררה במציאות כהווייתה. במאות הקודמות נתפסו ארצות על-ידי המוני מהגרים ואלה "הסתדרו" עם האוכלוסיה המקומית באורח אכזרי למדי. אולם העלייה היהודית לארץ זו הנה ה"השתלה" היחידה של עם בארץ מיושבת במאה הזאת, שאינה סובלת עוד הכחדת האוכלוסיה המקורית, כליאתה ב"זרורואטים" או גירושה, אפילו כ"טרנספר מרצון". במאות הקודמות התנגדו הילידים באמצעים פרימיטיביים, במאה שלנו עומדים לרשות "המקומיים" אמצעים ודרכים לאין-שיעור יותר מתוחכמים. מקרים של "השתלה" שלווה ומוצלחת אינם ידועים כיום, ואין פלא שתולדות יישוב הארץ הן גם תולדות של "רחיות" קשות ומכאיבות.

בנסיבות אלה היתה משימתה של תנועת העבודה היהודית, שבשנים המכריעות ניהלה את דרכי היישוב והמדינה, לחתור לקליטה טובה - לא רק של העולים אלא גם של המדינה הצומחת בקרב ערביי הארץ והאזור. חלק ממנה אכן חתר לכיוון זה, ובוודאי לא מקרה הוא שאלה היו אנשי שמאל - על כן מזוהים עד הים שוחרי ההבנה היהודית-ערבית, אף אם השקפותיהם הכלכליות-חברתיות אינן בדיוק סוציאליסטיות, עם המושג "שמאל". אבל הרוב התייאש חי-ש-מהר וחיפש את הפיתרון במה שקוראים היום "כוחנות" - עד כדי גירעון המדינה.

למרבה הצער, על אף כשלונותיה הברורים "חלשה מורשת בן-גוריון" ועדיין חולשת, על תנועת העבודה ומקשה על רבים את הדרך שיש בה סיכויים ל"השתלה" מוצלחת.

המחבר נתן למחשבתו הביקורתית ביטוי מתמצת בפרק 26, הפרק המסכם של ספרו. "מן ההיבט הבטחוני-מדיני לא הצליחה המדינה למחוק את החרדה מפני הסכנות המאיימות על עצם קיומה", כותב הוא ומדגיש, כי אכן, גם הגירעון לא נשאר מונופול בידה. "ישראל חייבת לחפש פיתרון מדיני", בייחוד בעולם המשתנה אחר המלחמה הקרה. היא חייבת "לחפש דרכי הידברות" באזור שהיא נמצאת בו. הכוחנות הבן-גוריונית הביאה לניוון החלום "להקים חברה חדשה", ל"זניחת האידאולוגיה", לעדתיות, לאנוכיות - ולמשבר תנועת העובדים. ועידות "העבודה" מתלבטות ב"משבר הזהות".

"המאבק על השלום הוא גם מאבק על עצם קיומה של מדינת ישראל, על רמתה המוסרית ואיכות חייה". לישראל סיכויים טובים - אם ולך בדרך זו.

הכוחנות ההרפתקנית נכשלה, כפי שצפה השמאל. היא מזוהה עם הרביזיוניזם - אך גם עם מדיניותו של בן-גוריון. "יתכן שבמישור העקרוני לא היה הבדל אמיתי כה גדול בין בן-גוריון לז'בוטינסקי", כותב היום אפילו העורך האחראי של "דבר" ("דבר השבוע", 25.11.91). "את ההבדל בין מפא"י לבין הרביזיוניזם" רואה דניאל בלוך ב"חכמת העיתוי ובראיית הנולד", לא במישור העקרוני. בדומה לאימרה (האמריקנית) שקרא פעם פנחס ספיר לעבר ספסלי "חירות": כל מה שאתם רוצים לעשות אנו עושים טוב יותר! עורך אחר של "דבר", דוד דאור, (דב"ש, 15.11.91) מוסיף בעניין זה: מורשתו של בן-גוריון מעולם לא היתה משנה סדורה. אבל קשה להכחיש, שעמימותה היא לבי-לבו של "המרכז" הפוליטי שלנו, כלומר מפלגת העבודה והליכוד, שרק התעקשות על הבחנות ישנות. [מאפשרת לנו להבחין ביניהן].

"חכמת העיתוי וראיית הנולד" אכן ציינה את מפאי לעומת "חירות" כשחתרה, לפני מלחמת העולם השנייה ובמהלכה, להקמת מדינת ישראל בחלק ממדינת המנדאט הבריטי. אחרי שהחמיצה ואף הכשילה את הדו"קים, לפחות השכילה להבין את ההכרח בחלוקת הארץ. במובן זה צדק עמוס קינן, כאשר כתב ("ידיעות אחרונות" 22.11.91):

"בן-גוריון עשה לא מעט שגיאות, חלק בעיניי גם חמורות. אבל אלמלא בן-גוריון, בגין היה נשאר עד היום הזה מפקד הארגון הצבאי הלאומי, ושמיד עד היום היה טרוריסט מבוקש."

הספר שלפנינו מאפשר לקורא לעמוד על המדיניות שהיתה נהוגה בארבעים שנות המדינה - ולהסיק מסקנות. כאמור, אין הוא מסיף לדרך חדשה, ל"השתלה מוצלחת", אבל זו המסקנה המתבקשת, לפחות בעיניי, אחרי כל שנות התהייה - ולנוכח הסיכוי הגדול שנתגלה במדריד. שמא עוד נהיה "אור לגויים"?

פחד 2

נקודת צעירה זמנית

קו 61, דיזנגוף-סנטר

גוף ליוויים צעיר, מתצרטל

בחוצות על גבי קו 5

חוסם את ההשתקפויות בחלון הראונה ממול.

ועוד אחד אחריו, מהדהד אותו.

מונית מנסה לפתות נוסעים

ליחסיות אחרת בין משך-נסיצה לדרך.

אופנוע חותך במלל הרחוב

פוצע בעור

מהשטח האפור מגיע הבוק

רצון לצאת מגבולות המקום והזמן

עקבות המריגה

תמרור לקצה הפחד.

הלילה מואר בשלט אדם

מבקשת לאבד עצמי אל תוך השינה

אלה ולואי בטייפ, קול של

פנים מקרות בטלפון

רעש מאספי הזבל

ריח בקר שלאחר גשם

בקצה המתעורר של הלילה

מפוגגים את דמיוני

בגאנה

סדוקה אוגרת זכרונות

לרפד את הזיקנה.

כפקידה מימנת מתיקת:

ארכיון או מגרה לחומר שוטף.

הילדה הפליאה להרכיב פאנלים (גם לפאנל יש רגע של

סיום)

האשה אוספת

סקיצות של

אהבה

אלבום להרכיב

תיים ל

לא תמונה אחת שלמה

מחפשת

אביר

באבני הבלטות

מעבר לחלון

מבט חודר

צרפה לי

הבדידות

משתקפת במראה

המשך מעמ' 15

וכבשה את העולם ומלואו. לאחר מכן היתה בקומונה הפאריזאית קפיצת דרך מהפכנית שנכשלה, והניסיון האדיר של המהפכה הרוסית שאף הוא נכשל, כידוע לנו כיום. הסוציאליזם כבש את מקומו בעולם גם לא בדרך ישירה ובלתי-אמצעית. הוא כבש את מקומו על-ידי ההשפעה שלו על הקאפיטליזם - חדירה של יסודות ויסות המשק, המגבילה את האנרכיה הכלכלית וההופכת את הקאפיטליזם לקאפיטליזם מאורגן, והמערכת המפותחת של ההגנה הסוציאלית. גם אחרי כשלון המהפכה הרוסית, כמהפכה סוציאליסטית, הסוציאליזם חי וקיים גם כשאיפה אנושית לצדק על-אדמות - שאיפה שלא תיעלם לעולם - וגם כגורם חברתי-פוליטי, המשפיע במישרין ובעקיפין. אלא שהסוציאליזם, ככל גוף חי ומתפתח, פושט צורה ולובש צורה, ועתה הגיעה השעה לתמורות בהלכות הסוציאליזם.

הדברים כרוכים בו: מציאות של עשירים ועניים, מיליונים של מובטלים, רבבות חסרי-בית, ומעל לכל - ההגמוניה של הקאפיטל השולט גם במערכות הדמוקרטיה. למשטר זה דרושה אלטרנטיבה, וכזאת יכולה להיות רק מערכת יחסים המושתתת על סולידריות אנושית, וזהו סוציאליזם. הרבה מאוד שנים היה סוציאליזם קיים כחלום של המקופחים מזה וטובי המין האנושי, מזה. אולם כבר במחצית השנייה של המאה הקודמת החל הסוציאליזם לעבור מחלום למציאות, לא בדיוק לפי התחזיות, אבל הסוציאליזם הפך לאט-לאט לגורם משפיע במציאות ריאלית. קודם כל בשתי צורות: (1) מאבק מתעצם של פועלים על שעות עבודה ורמת החיים (2) ביטחון סוציאלי. נוצרה מציאות חדשה של הגנה סוציאלית על האדם. זאת היתה הפאזה הראשונה של הסוציאליזם הריאלי, שהלכה והתפתחה

המדינה מביאה להתגברות היסוד התכנית במשק, ואם לצרף לכך את הגבלת הניצול, הרי שנראה בו קאפיטליזם שהתרחק בהרבה מהפאזה הראשונית שלו. שנית, אם כך בתחום הייצור, הרי שבתחום חלוקת הפרודוקט התרחב תהליך הסוציאליזציה והתקדם, הביטחון הסוציאלי מקיף שכבות רחבות של העם. ושלישית, המאה הקודמת עמדה בסימן הדחיקת הייצור הקטן ואילו במשך המאה הנוכחית הופיעו מעמדות ביניים חדשים. יש אומרים כי קרוב למחצית של הפרודוקציה בארצות המפותחות היא בידי מפעלים קטנים ובינוניים. ברור, שפני הקאפיטליזם שונו באופן יסודי.

עם זאת, גם הניאו-קאפיטליזם לא חדל להיות קאפיטליזם על המגרעות שמטבע

התרבות - מהדיניות הסבסוד

רב-שיח בהשתתפות: צחי בקר, מנהל תיאטרון בית לסין; מרים טוביה-בונה, מנהלת מוזיאון רמת-גן לאמנות ישראלית; גבריאל מוקד, עורך כתבי העת "עכשיו" ו"תל-אביב רוויז"; נועם סמל, מנכ"ל תיאטרון הקאמרי; שמואל עומר, מנכ"ל תיאטרון הבימה; אבנר שלו, יו"ר המנהל לתרבות ולאמנות במשרד החינוך. מנחה: יעקב בסר.

צילומים: אמנון קיסלי

אנחנו מצדדים בעיגון חוקי של חובת המדינה לתמוך במוסדות תרבות. זה דבר מבורך, שייצב את המסורת הקיימת של מערך שלטוני וארגוני. אבל החקיקה אינה מבטיחה היקף תקציבי משביע-רצון ואפילו לא כזה שמאפשר קיום בכבוד.

לדעתי, יחסית לצרכים של מוסדות התרבות ולמה שראוי - התקציב הוא קטן. תקציב מנהל התרבות הוא בערך 3% מהתקציב הכולל. מתוך זה, התקציב לאומנויות הוא כ-2% - 2.4% והוא כך מאז קום המדינה. כיום, הסכום שמדינת ישראל מקציבה לתרבות הוא כמאה ועשרה מיליון שקל.

המערכת נמצאת בסובסידיה יחסית מאד נמוכה ויחד עם זה, התקציב הזה גדל מאד לפחות ב-40%. ראשית, המערכת מאד התרחבה, ויש עשרות מפעלים חדשים. הרבה יותר כסף מוקצה, למשל, לפסטיבלים. בראשית העשור הוקצה להם בערך 1%, והיום כ-3%, ופיתחנו רשת של חמישה-עשר פסטיבלים שנראים לנו חשובים.

קבענו לעצמנו כלל יסודי שנועד להגן על המערכת: כשקם מפעל תרבות חדש אנחנו מגייסים כסף חדש. זאת, כדי לא להוריד מתקציב המוסדות הפועלים ולא להביא לשיתוק המערכת. ואכן, במהלך העשור הזה נוספו עשרות מפעלים ומוסדות שהוסיפו כסף לשדה התרבות.

תהליך נוסף שהתרחש בעשור האחרון הוא המהפכה שחלה ביחס הרשויות המקומיות לתרבות, והעלייה הדרמטית במעורבותן. כשהקמנו, למשל, את מערך הפסטיבלים,

תהליך דינמי ומשתנה והוא קשור ביצירת פער בין העכשווי והאיכותי לבין מסכת ההרגלים שגובשה על-ידי הציבור. היוצרים נמצאים באיזון חזית. הם הולכים לפני המחנה ומקדימים אותו - וחשוב שהמדינה תתמוך בהם ובתהליך הזה, המעצב את התרבות המתהווה של החברה.

ברוב מדינות העולם התמיכה מחולקת כך, שבערך שליש מעניקה המדינה ושני שליש הרשויות המקומיות - וזה לא בכדי. אם רוצים קשר קרוב יחסית בין היוצרים והגופים המבצעים אמנות לבין אותם נציגי ציבור שמעבירים את התמיכה, הגיוני שיהיה זה קשר של קרבה למקום היוצרות היצירה.

יעקב בסר: אבל חובת המדינה לתמוך בתרבות אינה מעוגנת בחוק.

אבנר שלו: נכון. אבל העניין דורש הבהרה: גם במקרים של חקיקה, המחייבת קיום של שירות על-ידי המדינה - היקף התמיכה הכלכלית שכרוכה בשירות אינו מצוין בחוק. אחת הדוגמאות הבולטות היא תחום החינוך. יש חוק חינוך חובה, אולם בשום סעיף בחוק לא מצוין ה"תפריט" - מספר השעות, ההיקף וכו'. ואכן, בעשור האחרון, למרות שהתקציב לא קוצץ, קוצצה מערכת השעות משום ששכר המורים עלה. כנ"ל לגבי ההשכלה הגבוהה, שהחובה לתמוך בה מעוגנת בחוק ההשכלה הגבוהה, אבל בסוף העשור האחרון היא ספגה קיצוצים מדהימים בהיקף התמיכה הממשלתית.

יעקב בסר: מטרת דיון זה אינה ליצור עימות פרטני בין ראשי המוסדות התרבותיים החשובים מאד שיושבים כאן לבין משרד החינוך. המטרה היא לברר את הבעייתיות של נושא התרבות במדינה דמוקרטית כמו מדינת ישראל, שרואה לעצמה חובה לסבסד, במידה מסוימת, את התרבות. לדעתי, אין כאן עימות בין שני צדדים - כולם נמצאים, למעשה, בצד אחד. אני רוצה להפנות את השאלה הראשונה לאבנר שלו, יו"ר המנהל לתרבות ולאמנות של משרד החינוך, האיש שאחראי על סבסוד מוסדות התרבות: מהו גודל הסכום שמקבלים מוסדות תרבות, החל בכתבי-עת וכלה בתיאטרות, מוזיאונים וכו'?

אבנר שלו: אני רוצה לפתוח בשתיים-שלוש הערות מקדימות. מרבית המדינות הדמוקרטיות המודרניות רואות את סבסוד האמנות והתרבות כחובתה של המדינה. גם ישראל משתייכת למסורת זו, ויש שני גורמים שעומדים ביסוד המדיניות המדריכה אותנו.

ראשית, לדעתנו יש מן ההכרח בכך שהיצירה התרבותית תגיע לקהלים רחבים ככל האפשר. זאת משום שאנו מאמינים, שאנשים שצורכים תרבות הם אנשים שמתפקדים טוב יותר ומגיעים למיצוי עצמי ולהזדהות שלמה יותר עם החברה. נגישות הקהל לתרבות קשורה במחירים סבירים של התוצר האמנותי, והסובסידיה נועדה לאפשר זאת.

שנית, עניין היצירה. תהליך היצירה הוא

אבנר שלו:
יחסית לצרכים של מוסדות התרבות ולמה שראוי - התקציב הוא קטן. תקציב מנהל התרבות הוא בערך 3% מהתקציב הכולל. כיום, הסכום שמדינת ישראל מקציבה לתרבות הוא כמאה ועשרה מיליון שקל.

השתנה והוא דומה לימי השטטל של קבצנים, שנוררים וכו'. המדינה לא מתייחסת נכון לעניין ולטענתו זה תלוי בנו - בנו, ובמנהל התרבות, ואנחנו צריכים להיות החיילים שהולכים בעניין זה עם המנהל. מדובר במאבק שיכול לשנות את הפרצוף התרבותי של כולנו.

נועם סמל: נוצר מצב אבסורדי שאנחנו - מנהלי מוסדות התרבות - הופכים לשנוררים. ישבתי בארצות הברית שלוש שנים וחצי כנספת התרבותי, ובדרך זו או אחרת נתקלתי כמעט בכל מי שיש לו יד ורגל במוסדות התרבות והאמנות או ביצירה האמנותית בארץ. כולם רצים ומחזרים על הפתחים אצל היהודים, אותו עם יהודי שיושב בארה"ב ושהדיאלוג אתו נוצר, בשכבות רבות מאד, באמצעות התרבות. ואיזה דימוי יש לנו בעיניהם? של שנוררים.

יש מאבק תרבותי אדיר בין הקהילה היהודית היושבת בארה"ב לבין הקהילה היהודית היושבת בישראל. אנחנו, בגלל הנחיתות הכלכלית שלנו, מחזרים אצלם על הפתחים, וזה כולל גם את המוסדות המפוארים והגדולים בארץ. והתרומות שאנו מקבלים למוסדות התרבות הן תמיד סרח עורף, אחרי שהתורם כבר נתן מיליארדים למפלגות ולמוסדות בריאות. זה משפיע גם על היחס של אנשי הרוח והתרבות בארה"ב כלפי אנשי הרוח בישראל.

התשתית שלנו בארץ חלשה מאד. מצד אחד, עניין התרומות: בארה"ב, כל ילד בבי"ס יסודי מתחנך לתרום. לתרום לתרבות, לארגוני צדקה. בארץ יש מדיניות מיסוי נוראה, וכמוה גם מדיניות התרומה של החברות והמוסדות הכלכליים. על כל תרומה זעירה דורשים תמורה שהיא בלי פרופורציות לגודל התרומה. זה דבר אבסורדי לחלוטין.

מצד שני, הגורם המרכזי ביותר, הממסד הממשלתי והעירוני: הרי יש עיריות שונות, וראשי ערים מתחלפים. מה יקרה אם מחר יתחלף ראש עיריית ירושלים או ראש עיריית תל-אביב? איזה אסון יפול על מוסדות התרבות שם? עשרות מוסדות תרבות באותן ערים יכולים לקרוס, בגלל שרוב התרומות המחויקות אותם מגויסות בזכות אישיותם של ראשי ערים אלו. בשנים שהייתי בארה"ב לא ראיתי, לצערי הרב, אפילו פוליטיקאי ישראלי אחד שבא לאמריקה לגייס כסף לתרבות. לבתי חולים כן, למוסדות מפלגתיים כן, אבל לא למוסדות תרבות - ראיתי רק את צי"ץ ואת טדי קולק.

אני רוצה לציין בעיה נוספת, והיא העובדה, שמוסדות התרבות, שמטבעם רוצים להתפתח ולעשות דברים, מתחרים כיום עם כל העולם דרך הטלוויזיה והחשיפה לתרבות העולמית. הלחץ הרבה יותר גדול וגם הדחיפות למצוא פתרונות.

יעקב בסר: איך אתה מתייחס לרעיון של מיניסטריון תרבות?

נועם סמל: אני חושש שיש בכך סכנה מסוימת. מה יקרה אם מחר שר התרבות ייבחר על בסיס מפתח קואליציוני והשר יהיה

נכנסו כל הרשויות עם כסף שלהן מול הכסף שלנו. לצערי, בתחום הספרות זה הצליח פחות.

שמואל עומר: אני חושב שיש לנו בעיה חמורה. אבנר שלו אומר: "המדינה נותנת" - מי זה נותן, מי מחליט כמה לתת, למי לתת וכו'. מאז הקמת המדינה לא נבחנו שאלות אלו. יש דברים שנקבעו באופן היסטורי ואף אחד לא התייחס לארבעים השנה שחלפו, לצרכים המשתנים. המצב נשאר פחות או יותר כפי שהיה.

תקציב התרבות הוא עלוב ביותר. מדינת ישראל יוצרת וצורכת תרבות ואני לא מתאר אותה לעצמי בלי ספר, בלי קונצרט, וכו'. אבל בעיניי, המדינה לא נותנת לתרבות כסף. עם מאתיים מיליון שקל, היתה יכולה להיות פה פריחה תרבותית אדירה. עוד מאה מיליון בנוסף לתקציב הקיים - ומה זה מאה מיליון שקל? כל בוקר אנחנו פותחים עיתון וקוראים על מה הלכו מאה מיליון שקל.

אני לא חושב שאפשר לגייס את הכסף הזה מהיום למחר, אבל לדעתי יש פה מחל גדול של עולם התרבות. אנחנו משאירים להם להחליט, הם לא נותנים. מי זה הם? אני חושב, שבעניין הזה לא נעשה שום דבר בקנה מידה גדול. ביחס לחינוך ולבריאות אנחנו מדברים על סכומים פעוטים, אבל נושא התרבות מעולם לא טופל נכון, לא במישור הלאומי והציבורי הרחב.

אני חושב, שלעולם התרבות יש כוח גדול ושנאנחנו לא מנצלים את הכוח שלנו. אנחנו יודעים שזו מדינה כוחנית ושמי שצועק מקבל, והגיעה השעה להעלות את הנושא לדיון ציבורי. מדובר בסכום פעוט. אף פוליטיקאי לא יוכל לשבת מולנו ולומר שאין כסף.

כשהמערך היה בשלטון, היה ידוע שהוא בעד תרבות ולכן הוא לא היה צריך להוכיח זאת ולתת כסף. זה מדהים, אבל אם היה גידול כלשהו בתקציב התרבות הוא קרה בתקופת הליכוד, כי הליכוד היה צריך להוכיח שהוא בעד תרבות. גם לעובדה שאין שר תרבות יש משמעות גדולה, כי עם כל הכבוד לשר החינוך, מוטל עליו לדאוג למערכת חינוך אדירה. אילו היה שר תרבות הוא היה דורש תקציבים, והיה משיג אותם.

יכול להיות שאנחנו צריכים להיות הקהילה שדורשת שר תרבות, ומכל ממשלה שתקום. הדימוי הציבורי של עולם התרבות לא

איש של ש"ס, אדם שאין לו שום נגיעה בתרבות.

בעניין אחר, אני רוצה לשאול את אבנר שלו אם בכל זאת יש חוק המחייב לתת כסף למוסדות מסוימים, גם אם הסכום אינו מפורט.

אבנר שלו: יש. למוסדות כמו "יד ושם", האקדמיה ללשון עברית, מספר מוסדות שמטרתם להנציח נושאים ואישים כמו "יד בן-צבי" ו"יד בן-גוריון", ויש גם חוק הספריות הציבוריות. אבל אם ניקח לדוגמה את "יד ושם": מדינת ישראל הובילה אותו כבר פעמיים-שלוש לסף של אי-תפקוד, עד כדי אי-תשלום חשבונות חשמל מים, והיה קשה מאד לגייס כסף בשבילו. מדובר בגוף שאינו מקבל תרומות או תקציב מהעיריות משום שהוא ממלכתי, והוא מתקיים בסטנדרטים יותר נמוכים מאשר מוויאון ישראל או בית התפוצות. זה אומר שהחוק יוצר מסגרת, אבל הוא לא מבטיח כלום.

צחי בקר: אני רוצה להפריע קצת להסכמה הכללית. הדיון עד עכשיו הוא בעצם דיון בין משוכנעים, ואולי אנחנו צריכים לשאול את עצמנו שאלות יותר קשות.

למשל, נניח שלא יהיה סיכוי להכפיל או להשליש את התקציב, ואני חושש גם לסכום שיש היום. אבל תרבות הרי יעשו בכל מקרה. אם כן, אני חושב שצריך לשאול את עצמנו לגבי "חלוקת העוגה". יש קביעות היסטוריות של חלוקה, וגופים מסוימים זוכים או לא זוכים להיכלל בה. הטענה היא, שאם הכסף יחולק בין עוד גופים, תתערער יציבות הגופים הקיימים. אבל מי קבע שיציבות של כל גוף היא אקסיומה? אולי גוף צריך לחסוף טלטלה עזה וזה רק יהיה לטובתו? הרי אפילו אם נחלק היום עוד שישים מיליון, חצי מתוכם יעלמו בגרעונות המוצדקים לכל דבר שיש לגופים היצרניים. אם כן, אולי לא חייבים להתייחס לשיטת החלוקה הזו כמקודשת?

שנית, נניח שיש רק מאה מיליון שקל לחלוקה, ונניח שהם הולכים לאותם גופים "מונופוליסטיים" ותיקים. ובכן, הגופים האלו חיים בסטנדרט מסוים. כל גוף שמצטרף למשחק ניצב מול סטנדרט הוצאות שהוא לא יכול לעמוד בו. עלות ייצור והפקה

שמואל עומר:
לעולם התרבות יש כוח גדול ואנחנו לא מנצלים את הכוח שלנו. אנחנו יודעים שזו מדינה כוחנית ושמי שצועק מקבל, והגיעה השעה להעלות את הנושא לדיון ציבורי.

נועם סמל:
בארצות הברית נתקלתי כמעט בכל מי שיש לו יד ורגל במוסדות התרבות והאמנות או ביצירה האמנותית בארץ. כולם רצים ומחזרים על הפתחים אצל היהודים, ואיזה דימוי יש לנו בעיניהם? של שנוררים

לעודד השקעה עקיפה באמנות על-ידי ביטול מסים ועידוד של רכישת אמנות, ואולי זה יביא להשקעה גדולה יותר במוזיאונים.

גבריאל מוקד: אני מסכים לכל מה שנאמר עד כה ולא אחזור על הדברים. אוסיף, שלי ברור, שמפעל אמנותי צריך להביא את ההון שלו, את נכונות ההתנדבות שלו, וזה כמובן משתנה מענף לענף. אף פעם לא חשבתי שכתב-עת צריך להיות מסובסד לחלוטין או אפילו כדי מחצית על-ידי המדינה או רשויות אחרות. אבל, כאמור, אני מסכים לגמרי עם כל מה שנאמר, והייתי מצפה ששליש או חצי מהתקציב יינתן על-ידי הגורמים השונים.

מבחינה זו, מצב כתבי-העת אינו טוב. יש להדגיש, שבכל המשימות הלאומיות והתרבותיות כתבי-עת צועדים יחד עם המוזיאונים והתיאטראות וכו'. אם מדובר בארץ פנימה מדובר בכיטוי מתחים אבל גם בשיכוכם של מתחים בטחוניים, מדיניים וסוציולוגיים, וגם כתבי-עת תורמים לכך. אם מדובר על הגנת הפלורליזם האיכותי כנגד נימות טוטאלטריות שקיימות בשולי החברה, ולא רק בשוליים, הרי שגם אנו ממלאים תפקיד זה.

אבל אני חושב, שבנוסף לזה, לכתבי-עת יש תפקיד מאד מיוחד וייחודי, וזה התפקיד שקשור עם השפה העברית ועם תרגומים מעברית לשפות אחרות. אין לנו, באופן מסורתי, מעין מעוז של תרבות לאומית, במובן שהיה מקובל תמיד בציונות ובקהילות היהודיות בעולם. אני לא מתעלם מתפקידם של היוצרים הבודדים, אני מתייחס כרגע לתחום הדיון שהוא מגזר המוסדות.

ובאותו מגזר מוסדות של הגנה על ישראל התרבותית הן מבפנים והן בייצוג בינלאומי - ואני מזדהה עם כל מלה של נועם - יש לכתבי-העת תפקיד עצום כלפי התפוצות ובמגעים עם קהילה בינלאומית. כולנו יודעים באיזו מידה עברה מדינת ישראל תהליך של דה-לגיטימציה תרבותית בעשור האחרון. וזה לא רק בקרב אויבי ישראל מובהקים או בקרב פרו-ערבים מובהקים, אלא גם בקרב אנשים שבכלל לא היו עוינים לישראל ובקרב קהילות יהודיות. יש איזו התנכרות ורצון להיגזר ממחויבות אמיתית לגבי ישראל. בכל הנקודות האלה יש תפקיד גדול מאד לכתבי עת, ואני רואה זאת בבירור על רקע פעילותי כעורך "תל-אביב

של תיאטרון בארץ היא יותר גבוהה מאשר בלונדון: אנחנו משלמים היום יותר להרבה מאד לבמאים ולהרבה מאד שחקנים, וישנן הוצאות גבוהות על הצד הטכני, זכויות וכו'.

אז כשאנחנו מדברים על הנצחת מצב קיים, מתוך דאגה כנה לשמירת הקיים והימנעות מהחלטות קשות או מחשיבה מחדש - אנחנו עושים עוול כפול ומכופל. אנחנו גורמים להמשך הניוון של הגופים שמובטח להם תקציב קבוע, ויוצרים סטנדרטים כאלו המונעים כמעט מכל גוף אחר להיכנס לתחרות.

אני חושב שהבעיה היא, קודם כל, הבעיה הזו. לפני שמדברים על שר תרבות - וצריכים שר תרבות, אפילו מש"ס, משום שאז אתה יודע לפחות איפה אתה חי - ויכול להיות שצריך לדרוש להכפיל את תקציב התרבות שהוא מגוחך בכל קריטריון. אבל קודם כל בואו נבדוק האם עם התקציב הזה שיש לנו אנחנו עושים צדק עם עצמנו ועם התרבות. אני חושב שלא.

מרים טוביה-בונה: אני רוצה להמשיך את דבריו של צחי בנושא הגופים הקיימים והמשך התמיכה בסדר גודל מסוים, לעומת תמיכה מצומצמת מאד בגופים חדשים. מאחר שאני מנהלת את המוזיאון לאמנות ישראלית ברמת-גן, והתקציבים הם חדשים, הם קטנים לאין-ערוך ממה שמקבל, נניח, מוזיאון תל-אביב.

אני מפיקה עשרה קטלוגים עם עשר תערוכות מקוריות לשנה. את ההפקה המקורית הזו, שאתם ודאי מכירים את התקציבים הכרוכים בה, אנו מבצעים כננסים, המקימים דבר אדיר שלא עומד בפרופורציה לכספים שמופנים אלינו. אני עומדת כשנורר, מרגישה בזויה ומסכנה וחוטפת מכל הכיוונים - מהאמנים, המשוכנעים שיש לי תקציבים שאני מונעת מהם, מהמוסדות שצריכים להעביר את הכסף וכו'.

נכון, אפשר להוריד את רמת הציפיות של המוזיאון ואפשר להחליט שאם אין - לא נעשה, אבל בארץ יש יותר מאלפיים אמנים פעילים, ביניהם לפחות מאה מצוינים בכל קריטריון בינלאומי. כך שהלחץ על המוזיאון הוא אדיר. זה המוזיאון היחיד לאמנות ישראלית, הוא רוצה לממש לפחות חלק מהפוטנציאל שלו - והוא נהנק. מאחר שהקריטריונים הם כאלה שהמוזיאונים הגדולים ימשיכו לקבל מה שקיבלו, הרי שהוא, הקטן, צריך לכבוש לעצמו מקום.

במקומות אחרים יש קהל אמנות גדול, אספני אמנות, גלריות עשירות, המון כסף שמושקע באמנות וכולל תרומות שבאות מהציבור או מהאינטרסנטים שלו. בארץ אין אספנות גדולה ואין חינוך של הציבור לצורך אמנות פלסטית, כך שהאמנות הפלסטית תלויה כמעט רק בכספים שמגיעים מן הממסד.

השאלה היא, אם כן, איך נחלצים מתוך סטואציה כזו? בזמנו דיברתי על פטור ממס, שבארה"ב הקים את הפריחה הגדולה של אמנות פלסטית אמריקאית. אפשר אולי

רוויו". קוטן תקציב התרבות בולט עוד יותר בכתבי-עת. בשים לב לגודל המשימה, גם התמיכה המצומצמת ניתנת רק בקושי רב. יתכן, שהקמת פורום משותף של ראשי מוסדות תרבות - אולי כמו הפורום שיושב כאן - היתה עוזרת בכיוון הזה. אני חושב שאפיק התקשורת שנפתח כאן צריך להימשך.

לפחות בתחום כתבי-העת, ואולי גם בתחומים אחרים, אנחנו פועלים לא רק במצב של סכנת פופוליוזם אנטי-תרבותי בארץ והתנכרות קהילות יהודיות אינטלקטואליות, אקדמיות ואמנותיות בעולם - אנו פועלים גם בלחץ של גורם נוסף: התפתחות מעודכנת של מדיה, מקומונים וכו', שלא כולה רעה אבל יש בה גם חלק של סיכונים אנטי-תרבותיים. מדובר במצב שבו גיבור תרבות הוא תפריט בפאב מסוים והדיווח השוטף עליו גדול בהרבה מאשר על ספר או הצגת תיאטרון. מדובר בסגנון שהוא לא ויכות על עקרונות אסתטיים אלא תוקפנות כוחנית נטו שמשלטת על העשייה התרבותית.

כאן לכולנו יש תפקיד מיוחד. אין לי ספק שהשפה שמעצבים כתבי-עת היא שפה אחרת משפת המקומונים ומשפת חלק מהמדיה האלקטרונית, ואני חושב שצריך לחזק את השפה הזו. יש לנו אחריות מיוחדת כלפי השפה. אנחנו - ואני מקווה שזה לא ייחשב לי כשבח מוגזם - לא מכוונים כלפי איזו הצלחה מיידית, כלפי איזו פופולריות מיידית. אנחנו לוקחים בחשבון יותר שכבות של העברית ודברים נוספים הקשורים בתחום הזה.

יש לנהל מאבק על בדיקה מעמיקה של מפלסים מינימליים שאסור לוותר עליהם. אני רוצה לומר משהו לוקאלי, מבחינת עיריית תל-אביב. נראה לי, ואני מקווה שאני מספיק אובייקטיבי, שמוסדות התרבות של תל-אביב יש להם נטייה לענפי תרבות מסוימים. כתבי-עת הם בתל-אביב בנים חורגים לחלוטין. אין הרגשה שמישהו רוצה לקרב אותם, אין הרגשה שמישהו מתעניין בהם באמת. נראה, שתל-אביב מקבלת פעילות ספרותית כמובנת מאליה ולא משקיעה בה. אין לי הרגשה שהקשיים המיוחדים של כתבי-העת נלקחים בחשבון.

אני מזדהה עם הרגשתה של מרים טוביה-בונה. אדם אינו רוצה להופיע כשנורר, כמטרד, ויש לי הרגשה כזו במיוחד עם "תל-אביב רוויו", שאמור לחזק את הקשרים עם התפוצות ולהציג דימוי אחר של ישראל. פעמים רבות אני חש, שרואים את המפעל התרבותי הזה כמעין מטרד.

אני מבין שמגיע לתאטרון פי כמה וכמה תקציב משל כתב-עת, כי הרבה אנשים מתפרנסים ועובדים בו והרבה אנשים מבקרים בו. אבל מה שמקומם אותי זו השאלה - פי כמה? ברור, שאי אפשר למדוד את כתבי-העת רק במספר הצרכנים.

יעקב בסר: אני רוצה לנפץ את ההילה התרבותית של תל-אביב שאינה תמיד נכונה. ראש העיר והממסד התל-אביבי לא

גבריאל מוקד גם התמיכה המצומצמת ניתנת רק בקושי רב. יתכן שהקמת פורום משותף של ראשי מוסדות תרבות - אולי כמו הפורום שיושב כאן - היתה עוזרת.

יעקב בסר:
התחום המקופח ביותר הוא התרבות. בשנה שעברה הוקצבו לתרבות, כולל הכל, שבעים וששה מליון שקל - ליחודיים הלכו ארבע מאות מליון - ובתוך זה הספרות בטלה בשישים.

מרים טוביה-בונה:
אני לא בעד לדלול של מוסדות קיימים, אבל מצד שני, אפשר להתייחס אליהם באופן ענייני, לבדוק על מה מוצאים הכספים ולנסות לנווט את הכסף שקיים

שצריך לשבת כאן שר אוצר או איש כספים או חבר כנסת מוועדה שקשורה בכך, מפני שצריך להסביר את הדברים גם ברמה הזו. ובכל זאת, באופן ענייני צריך לבדוק מה בנוגע למוסדות חדשים. למשל, את מוזיאון רמת-גן הקימו כי היה חלל בתחום האמנות הישראלית. זאת אומרת, שהמוזיאונים הגדולים לא עשו את העבודה. צריך לבדוק באופן ענייני כמה כספים מוציאים מוסדות ותיקים על קטלוג, למשל. אני יודעת, שעל כל קטלוג שלהם מוצאים כספים אדירים שיכלו לפרנס חצי שנה של קטלוגים שלי.

יעקב בסר

במוזיאון רמת-גן יש שבעה אנשים שמארגנים עשר תערוכות בשנה, ובמוזיאונים הגדולים יש מסה גדולה מאד של אנשים ויחסית למספרם, העבודה מועטה. אני לא בעד לדלול של מוסדות קיימים, אבל מצד שני, אפשר להתייחס אליהם באופן ענייני, לבדוק על מה מוצאים הכספים ולנסות לנווט את הכסף שקיים בצורה יותר נכונה.

אמנות פלסטית נוגעת ביצירת הדימויים של תרבות מקומית. תרבות חומרית, אמנות פלסטית יוצרת מקום, נקודות מפגש, עולם דימויים, שבשלב מסוים גם השפה משתמשת בהם ומתפקדת בתוכם ואיתם. אסור לנו לוותר על זה, זה לא דבר חיצוני וזניח.

גבריאל מוקד: אני רוצה להוסיף שתי נקודות. אחת בקשר לספריות: יש לחזק את הקשר בין כתבי-עת לספריות ולארגן את זה על בסיס איזורי. צריך לחשוב אולי יותר על אירועים. למשל, מנויים יש לנו בכל הארץ, אבל אירועים הרבה פחות.

נקודה שנייה, לגבי תמיכת הרשויות המקומיות. כתבי-עת הם בכל זאת פחות מקומיים ממוזיאונים ותיאטראות שנמצאים במקום מסוים, ולכן התמיכה הכלל-ארצית הרבה יותר חשובה לגביהם. כאן אפשר להטיל הרבה פחות על הרשויות המקומיות.

נועם סמל: אני רוצה להתייחס לתקצוב המוסדות הוותיקים (כהערת אגב, התיאטראות מפרנסים גם הרבה סופרים בתפקידים של מחזאים, מתרגמים וכו'). אנחנו עדיין במשטר סוציאליסטי בולשביקי שבו יש מוסד של קביעות. אתה לא יכול לעשות שום דבר בקשר לזה. לך, צחי, אין בעיה של מאתיים וחמישים עובדים קבועים שאתה לא יכול להתעלם מהם. אבל הבעיה

לכתוב ארבעה דו"חות בשנה, הצעת תקציב חד-שנתית וכו', להעסיק רואה חשבון ולשלם לו סכומי עתק על הכנת כל מיני דו"חות, ועדיין - כפי שכבר קרה בעבר - יתכן שנפסיד את ההקצבה רק בגלל שהדו"ח הגיע בטעות לכתובת הלא נכונה. יש פה משהו לקוי ומשהו לקוי בהערכת תפקיד הספרות ותפקיד כתבי-העת. הערה אחרונה בעניין משרד התרבות. בדקתי זאת עם כמה חברי כנסת והכל בדעה אחת, שחייב להיות שינוי. יש חשש משר תרבות, ולעומת זאת יש כאלה שטענו, שבמקום שר תרבות מוטב שנמליץ על רשות עצמאית לתרבות ולאמנות.

אבנר שלו: אם תהיה לך רשות לתרבות, תהיה במצב שבו לא יהיה לך אפילו מליץ ישר בממשלה. זה לא ייתן לך כלום. לדוגמה, הקמנו רשות לעתיקות, ויכול להיות מצב שבו לא ניתן לה אפילו שקל בשנה. אין לזה שום עיגון בחוק.

שמואל עומר: צריך להיות מאד זהיר בדברים האלו. הרשות תהיה פוליטית, וקח לדוגמה את רשות השידור שהרסה את הטלוויזיה. הפוליטיקאים מעלים את ההצעה הזו מתוך אינטרסים, ומה שיקרה הוא, שחברי המפלגות ישלטו על רשות כזו. כשיש לך שר, אתה יודע עם מי יש לך עסק. אני רוצה לחזור לנקודה שהעלו צחי ומרים, ולומר שלדעתי הטיועון שלהם מאד מסוכן. הלא כולנו חיים בתת-תקצוב אמיתי וקשה, וכל אחד יודע זאת. נביח שמחר יחליטו להקים בארץ בית-חולים חדש, האם יעלה על הדעת שלשם כך יורידו מבלינסון ומתל-השומר את התקציב? מה פתאום? ידאגו לעוד תקציב למדינה.

קם בית-לסין, קם מוזיאון ברמת-גן, האוכלוסיה גדלה, הצרכים גדלו - צריך לתת לזה תקציב. אי-אפשר לקחת מהישן בשביל החדש, כי אז כולם יהיו נכים. אם אנחנו הולכים בדרך של מאבק על תקציב צריך להסביר: הצרכים גדלים משנה לשנה הן ברמה והן בהיקף. צריך להגדיל את העוגה ואז יהיה לכולם.

תארו לעצמכם שאנו יושבים כאן עם שר האוצר או שר החינוך. אני אומר לכם, שלא יתכן שדברינו יפלו על אזניים ערלות. הטענה שלנו תיקלט כי אנחנו צודקים. אני רוצה ששר ביט לי ישר בעניינים ויגיד לי, שהיו ארבע מאות מליון ש"ח לייחודיים ואין מאה מליון לתרבות. הוא לא יגיד לי את זה. אל תאשימו את השרים. אנו, כחבורה, לא טיפלנו בזה נכון. אם נשב ככה עם אגף התרבות, ונציג את הצרכים האמיתיים ונסביר, אני לא מאמין שיימצא אדם פוליטי אחד שיגיד שלא צריך תרבות. אנחנו פשוט לא לוחצים מספיק. אני מציע, שיהיה פורום כזה, שיישב עם שר התרבות ושר האוצר וישוחח, ואני בטוח שתהיה לזה תוצאה.

מרים טוביה-בונה: אני רוצה להגיב על כמה דברים שנאמרו כי הם פרובוקטיביים. שמואל קרא "מסוכן" לטיעון של צחי שלי. אני מקבלת את הטענה שלך,

אוהבים ספרות. הם אוהבים אמנות חזותית, בייחוד כזו שרואים למרחוק. לדוגמה, היה בית סופרים בנווה-צדק, מקום היסטורי, שבו נולד המרכז הרוחני העברי, המערכת הראשונה של "הפועל הצעיר". הבית הזה נהרס, למרות כל הפניות והמחאות, כלום לא עזר. היה בית ביאליק, שמשלחות של ילדים היו באות לבקר בו. הבית נסגר. עשר שנים הוא היה בתיקונים וכשנפתח - נפתח משהו אחר לגמרי: בית אטום וסגור, בלי ביאליק, בלי תרבות, בלי מוזיאון ספרותי וכו'.

הגורל רצה, שרוב סופרי העבר החשובים חיו ומתו בתל אביב - אלטרמן, גולדברג, שלונסקי. באירופה, בכל ארץ אפשר למצוא מוסדות כמו בית דיקנס או בית שלי או בית קאפקא. בארץ אין בתים כאלו. אין שום בית פן או בית גולדברג. זו תרבות? זה ראש עיר עם מחשבה תרבותית? לדעתך זו בורות, והתרבות היא סוג של תרבות "חברמנית" ואקסטרודגנטית.

התחום המקופח ביותר הוא התרבות. בשנה שעברה הוקצבו לתרבות - כולל הכל - שבעים וששה מליון שקל. ליחודיים הלכו ארבע מאות מליון. ובתוך זה הספרות בטלה בשישים.

על הספרות העברית עובר התהליך הגרוע ביותר בכל ההיסטוריה, גם בתחום הביקורת וגם בתחום המו"לות. יש שגשוג של מספר מועט של כותרים, המצליחים לעלות על גל יחצ"ני מסוים של עורכים ומשרדי יחצ"נות. אבל רוב הספרות הטובה מדוכאת, לא נמכרת, לא עוברת לקורא. המצב מגיע לידי כך, שמו"לים אינם מדפיסים ספרים על חשבונם, אלא דורשים השתתפות של הסופר. זה פוטר אותם מהצורך למכור את הספר, שהרי את הכסף הם כבר קיבלו...

על רקע זה, החלקה הבריאה ביותר בתחום הספרות היא, לדעתי, כתבי-העת. להם אין מדיניות כזו של פעילות והתנהגות, וגבריאל הגדיר נכון את האופן שבו הם פועלים. אני הייתי מגדיר אותם כפעילות של הקרבה, בלי להגזים. אני מוציא כתב-עת שהוא כמעט ירחון, בין תשעה לעשרה גיליונות בשנה. בכל מדינה מתוקנת עובדים בירחון כזה עשרות אנשים; אצלנו עובדים שלושה, מתוכם שניים בחצי משרה.

אנו נתמכים יחסית לא רע, ואין לי תלונות לחלוקה. הטענה שלי היא כמותית ואינה נוגעת בצורת החלוקה. אבל התמיכה הזו כרוכה בסבך בירוקרטי שמחייב אותנו

מרים טוביה בונה

מצד שני המדיניות שלנו היא לאפשר צמיחה של תרבות. לפעמים אנחנו נותנים סכום קטן, אבל הוא פותח תהליך, כמו עם האופרה בתל-אביב, שמביא למעורבות גדולה של הרשות המקומית. יש צמיחה אדירה, ובסך הכל, אני חושב שאנחנו עדיין במצב מאושר. דברים איכותיים מתגלים ומצליחים לצמוח.

אני לא יודע מי צודק בדיון ביניכם, ואני מכיר את המחנק של המוסדות השונים. אבל האם אני יכול, בצורה פשטנית, להעביר כספים ממקום למקום?

אני פתוח לזוויות בשאלה של חלוקת הכסף. ולדעתי צריך להתקיים ויכוח הוגן בין העמדות השונות. חשוב לציין, שיש לנו תיוה כתובה ומוסברת על הסיבות והמניעים להחלטות שלנו. וזו מהפכה גדולה: בשנות השבעים ההקצבה התנהלה בסודיות, לפי רשימה סודית. החל משנות השמונים הרשימה פתוחה ומפורסמת.

לדעתי, בכל אופן, הספרות ומפעליה הם כיום המקופחים ביותר יחסית לאמנות הבמה והמוזיאונים.

מלים אחרונות: אני מאד מברך על סוג הדיבור שהתרחש כאן היום, כי הוא ענייני ולא רגשי, וחבל שחסרים פה כמה נציגים חשובים. בעבר עשינו כמה נסיונות לאסוף פורומים כאלה, אבל אז התערבו אנשים שלא היו בעלי מוסדות והכניסו אינטרסים פוליטיים שהרסו את היעד המשותף. חשוב שנמשיך בהידברות.

קודם כל אנחנו צריכים לעשות ולהשיג עוד כסף, שיאזן אותנו ויאפשר עוד צמיחה. והשאלה היא, איך? פעם האמנתי ברשות, אבל כיום אני חושב, שרק כשהפוליטיקאים קרובים לתרבות - יש כסף לתרבות. כשהם רחוקים ממנה - אין. צריך כוח פוליטי אמיתי שאכפת לו, והרשות לא תענה על הצורך הזה.

אני הייתי רוצה מאד מיניסטריון, אבל אני לא יודע אם זה ריאלי במציאות הישראלית. מה שיש לנו כיום, זה הרבה מאד נציגים עם כוח פוליטי. צריך להיאבק על כך שהפוליטיקאים יכניסו את נושא התקציבים לתרבות לא רק למצע שלהם, אלא למסגרת ההסכם הקואליציוני. עלינו להוציא מהם מחויבות אפקטיבית, ואני מאמין שזה מה שאנחנו צריכים ויכולים לעשות.

אותו. לצערי, במציאות שאנו חיים בה, זו אשלייה לחשוב שיש לנו אפשרות להשיג יותר ממה שהשגנו. הרי הגישה הצינית של כל המערכת השלטונית היא חד-משמעית. אנחנו שוגים באשליות. בואו נהיה פסימיים רגע: מה יקרה אם לא נצליח להגדיל את העוגה? האם מה שישנו הוא שיהיה?

שואל עומר: אני חושב שמה שישנו הוא שיהיה, וזה באמת רע מאד. מה אתה מציץ?

צחי בקר: אני לא חושב שהתשובה "זה המצב" פוטר אותנו. אנחנו צריכים לבדוק איך - אם אין פיתרון, ואין הגדלת העוגה - איך אנחנו עושים יותר צדק במעט שאנחנו יכולים. לדעתי יש כיום אי-צדק בסיסי ועמוק מאד.

שואל עומר: אני חושב שבטקטיקה של החשיבה ובטקטיקה של המאבק, הנושא שאתה מעלה הוא תבוסתני. אני חושב שלא צריך להעלות אותו בשלב זה. אולי אני נאיבי או חולם, אבל אני כן מאמין בכוחנו וביכולת שלנו לשכנע שניתן, וצריך, ואפשר להוסיף לתרבות עוד כסף. הכסף הזה יילך לתקציב פיתוח, שהיום בכלל אינו קיים. אני אומר לכולנו - אנחנו נמצאים שלושה חדשים לפני בחירות. היום כל פוליטיקאי רוצה לשבת איתך, והיום גם אפשר להוציא ממנו הבטחות שהוא אולי לא יקיים - אבל אולי כן. זה רגע טוב להסביר ולשבת.

גבריאל מוקד: אני הייתי מציע, שהפירום הזה לא רק ימשיך להתקיים, אלא שלקראת הבחירות גם ייערכו פגישות עם אישים מובילים בשתי המפלגות הגדולות, וייעשה ניסיון להוציא מהם הבטחות לתמיכה.

אבנר שלו: הדילמה כיצד להגיע לחלוקה הכי אפקטיבית והכי צודקת היא דילמה קשה ביותר, שקשה מאד לפתור אותה בכל מקום בעולם. לנו יש שתי סיסמאות שמובילות אותנו מבחינה מדינית: מצד אחד, לאפשר למוסדות תרבות שמהווים כיום את המסד והמצע התרבותי להתקיים בכבוד ואיכות.

ניקה לדוגמה את מוזיאון ישראל, שהוא מוסד התרבות הגדול ביותר בארץ מבחינת פעילות, מבקרים, אוסף וכו'. המוזיאון הזה מקבל פחות ממחצית הכסף שמקבל תיאטרון "הבימה" ובין שליש למחצית הכסף שמקבל מוזיאון תל-אביב. כיום הוא במצב, שהוא "גמר פחות או יותר את הסוס". הוא קיצץ עשרים אחוז מההוצאות שלו, ועדיין אין לו כסף. הוא לא יחיה. ואיך הוא יכול לחיות? היום עומד מוזיאון ישראל בפער של חמישה-שישה מליון ש"ח, והדילמה לא פשוטה. לתת עוד מליון שקל למוזיאון ישראל או לסגור אותו? ואם לסגור - זה הלא ממוטט מערכת שלמה. מוזיאון ישראל הביא לארץ נכסים תרבותיים שהם נכסי התרבות של מדינת ישראל: יודאיקה, שגל, ואן-גוך, ועוד. מה לעשות? זו בעיה קשה.

קיימת. עוד לפני שאתה מסבסד את המוצר האומנותי עצמו יש לך מצב נתון של עלויות שקיים בכל המוסדות.

ובעניין אחר: רוב פרנסי הציבור בישראל לא מבינים את הצורך בסבסוד. יש לנו כאן מין קומבינציה בין משטרים מזרח-אירופיים למשטרים מערביים. הפוליטיקאי הממוצע לא יודע מה נעשה בחוץ-לארץ ולא יודע למה צריך לסבסד וכו'. לא מבינים שכל ברודווי, למשל, בנוי על סבסוד אדיר ומסיבי.

המפגש הבין-תחומי שאנחנו מקיימים כיום הוא היסטורי, מבחינת איחוד הכוחות שלנו. אין ספק, שאנחנו נמצאים כיום ברגע קריטי, כי אנחנו נמצאים שלושה חדשים לפני הבחירות. מהניסיון שלי ומהמציאות בשטח, אף מפלגה לא מתחייבת לעניין התרבות. זה מעורפל, לא רציני, וכשהם יבואו לשולחן הדיונים כדי להרכיב קואליציה, זה יהיה הדבר האחרון שילחמו עליו. לכן, מאד מאד חשוב שאנחנו, ביחד, נכין קמפיין כוחני. יש כוחנות ל"אל המעיין" או הכסף זורם אליהם. ולנו הרי יש כוח מסוים, אז בואו נבדוק אותו. אין ספק שיש לנו כוח בתקשורת. אני חושב שזו הזדמנות לעשות משהו, יחד עם מנהל התרבות.

צחי בקר: סוף סוף הבנתי את הקריטריון לחלוקה, לפחות בתיאטרון - וזה מספר האנשים הקבועים... אני מבין שזה נתון, אבל איך לנו אם נבסס את מדיניות התרבות על התחייבויות כאלה או אחרות של מוסד זה או אחר.

עכשיו אני רוצה לשאול: אם נשווה את המצב לתחום החינוך, מה יקרה אם יגיע עוד ארבע מאות ילד לנצרת עלית? בהנחה שלא מגדילים את תקציב החינוך - מה עושים איתם?

אבנר שלו: בשלב ראשון תגדל הצפיפות בכיתות, ומשלב מסוים תיכנס לתמונה הסתדרות המורים, שהיא חזקה מאד, ותשבית את המערכת. לכן, כל שנה נותן האוצר למשרד החינוך תוספת על גידול טבעי, לפי גידול האוכלוסיה ומספר התלמידים שנכנס למערכת, ומערכת החינוך מפוצה כל שנה באחוז זה.

צחי בקר: אבל לתקציב התרבות לא נותנים תוספת של גידול טבעי. אני רוצה לחדד את הטענה שלי: אם היה לנו אספקט כוחני, כבר מזמן היינו מנצלים

צחי בקר:
אם היה לנו אספקט כוחני, כבר מזמן היינו מנצלים אותו. לצערי, במציאות שאנו חיים בה, זו אשלייה לחשוב שיש לנו אפשרות יותר ממה שהשיג יותר ממה שהשיגנו

אבנר שלו:
צריך להיאבק על כך שהפוליטיקאים יכניסו את נושא התקציבים לתרבות לא רק למצע שלהם, אלא למסגרת ההסכם הקואליציוני. עלינו להוציא מהם מחויבות אפקטיבית.

בין עצמה לסביבתה

רות שלום, רטרוספקטיבה, 1992-1942

ת

ערוכה רטרוספקטיבית של רות שלום, שהוצגה לאחרונה במוזיאון הרצליה (אוצר: עוזי אגסי) מעלה פעם נוספת לדיון שאלות כגון היחס בין האמנות לבין החברה, בין האמן לבין החברה; מה קורה לאמנות במפגש עם האידאולוגיה ואפשר גם: מה קורה לאידיאולוגיה במפגשה עם האמנות? בתערוכה "אמן-חברה-אמן", במוזיאון תל-אביב, בשנת 1978 (אוצרת: שרה ברייטברג) נבחנו השקפותיהם של אמנים על החברה בישראל ועל מקומם בה בין השנים 1948-1978. שנות החמישים היו שנים של מאבק תרבותי עז, בשאלות על מהותה של תרבות המדינה שאך זה נוסדה. על רקע זה ניתן להבחין שני כיוונים מנוגדים (ושמא גם משלימים) באמנות הישראלית: צמיחת הציור

המופשט, המבקש להתחבר אל "שפת אמנות" אוניברסלית ולעומתו מגמות של ריאליזם בציור, המעוגן בחברה הישראלית המתהווה. שרה ברייטברג מונה שלוש מגמות של ריאליזם בציור הישראלי בשנות החמישים: "אמני הקיבוץ", "אמנים מוחים" ו"אמנים מגיבים". בין ה"אמנים מוחים" מונה ברייטברג את נפתלי בזם, גרשון קניספל, רות שלום ואחרים, בהגדרה אותם כ"אמנים אשר מתוך תודעה מעמדית והשקפת עולם סוציאליסטית ציירו את הטעון תיקון בחברה". כלומר, לא רק תיאור המצוי אלא גם ביקורת כלפיו והצבעה אל עבר הרצוי על פי השקפתם.

ברייטברג רואה את קבוצת האמנים המוחים בהקשר של תנועות רחבות באירופה לאחר מלחמת העולם השנייה, אשר הזדהו עם תנועת השלום העולמית שהתארגנה אז וזכתה בתמיכה נלהבת של מפלגות השמאל באירופה וגם בארץ. מבין קבוצת אמנים זו,

רות שלום היא היחידה שהמשיכה כל השנים בנקיטת עמדה של מחאה ומעורבות חברתית. "עולמה הציורי של רות שלום מתאר עול סוציאליסטי" - כותב עוזי אגסי, אוצר התערוכה במוזיאון הרצליה - "היא ציירה פועלים בעבודות שונות, רשמה רישומים של מעברות, הפגנות, וציורים בהם דמות האם מהווה את המחאה האילמת נגד עוולות המלחמה". הדעה המוקדמת לגבי השיוך הפוליטי של רות שלום פגעה, לטענת עוזי אגסי, בשיפוט האמנותי של יצירתה מצד מבקרים מהימין ומהשמאל כאחד. עם זאת, לא כל יצירתה של רות שלום היא חברתית. באמתחתה גם רישומי-נופים, שרבים מהם נוצרו בשהותה בחו"ל.

הריאליזם של רות שלום - כפי שמציין אגסי במאמרו בקטלוג התערוכה - התחיל כבר כשציירה את העובדים בקיבוץ מרחביה ב-1942 או בקיבוצה שלה, להבות הבשן, ב-1943 ובציור המחנה הצבאי בסרפנד (צריפין) בשנת 1949. בשלב מסוים נזקק הריאליזם של רות שלום לסיועו של הציילום כמסמך מתעד. כך בציור "שטח תשע" (1965), היא הסתייעה בתצלום שתעד את הריסת בתי הערבים בשטח תשע. השימוש בצילום כמסמך מתעד כמקור השראה, חוזר ביצירתה של רות שלום גם בציורים שנעשו לאחר מלחמת ששת הימים, ב-1967 ובתערוכה משותפת בנושא זה, עם הצלמת אורסולה מרכוס-גנסר, שנערכה ב-1968 בגלריה "פורום" בציירך.

בסוף שנות השבעים החל הדימוי המצולם לשמש את רות שלום בתוך העבודות עצמן ולא רק כמקור לציור המתייחס אל המציאות. הניסיון שלה להתמודד עם נושא השואה, בסדרת ציורי "אנה פרנק", הביאה להעברת התצלום אל הבד ושילובו בציור. אולי אפשר לראות בכך גם השפעה של המגמות באמנות החל משנות השישים, באמנות הפופ האמריקאית ובארץ.

הרישום נראה כבסיס המוצק של יצירתה של רות שלום. בעת לימודיה בבצלאל (סיימה ב-1942) לא טופל שם נושא הצבע, והתלמידים היו צריכים להגיע לכך בעצמם.

רות שלום רואה במרדכי ארדון את המורה היחיד שהיה לה. ארדון - אמן צבע בעצמו - לימד בבצלאל רק שחור-לבן. לטענת אגסי, העדפה זו הטביעה את חותמה על האמנים שהתפתחו מהתלמידים של אז, והצמיחה את מיטב הרשמים, ביניהם: יוסף הירש, שלום רייזר ואביגדור אריכא. השפעה זו לא פסחה גם על רות שלום, והיא מבצבצת גם במבניות של ציורי הצבע שלה ולא פחות מכך, בעבודות מהשנתיים האחרונות, שהן ספק רישומים גדולי-ממדים, ספק ציורים בשחור לבן. היבט נוסף

למרכזיות הרישום בעבודתה של רות שלום אפשר למצוא בדבריה של שרה ברייטברג בקטלוג תערוכת "אמן-חברה-אמן": זיהוי אמנות-הכך עם התפישה הבורגנית של מושג הציור הסלוני הרחיקה אותם (הציירים הריאליסטיים - ר.מ.) מציור קטן-מימדים והניעה אותם לחפש טכניקות אחרות. במקרים רבים נאלצו מחוסר ידע ומחוסר ברירה להסתפק בטכניקות הקלאסיות של שמן על בד. הרישום שימש אמנים אלה הרבה במסעותיהם להכרת העם."

העבודות מהשנתיים האחרונות הן מהיותר מרשימות בתערוכה, אולי משום שהביקורת של שלום מועברת בהן באמצעות דיוקנאות אנושיים חדי-קווים, מוחלטים ואף בוטים - בהבדל מהרישומים משנות ה-40 וה-50 הנראים יותר כקווים מיומנים, המשמשים את המטרה האידיאולוגית. ברישומים מהשנתיים האחרונות ניכרת עצמה "גברית", ניקוז האמירה הבוטה אל הדמויות עצמן - שאינן במקום מסויים: "שבוי" (1990), "באזיקים" (1990), "משולב ידיים" (1991), "מאצ'ו" (1991) וגם "קורמורן" (1991), שלא ברצונו הפך לסימן-ההיכר למלחמה משונה. הדמויות הללו נראות כלקוחות מכאן ועכשיו, אולם יש בהן את העוצמה והתמצית של כאב אנושי באשר הוא. מימדי העבודות תורמים גם הם לעוצמה שחווה הצופה מולם - בדמות בגודל הקרוב לטבעי, ובמבט ישיר. בעבודות אלו הדמויות נראות מתבוננות בצופה (בעיקר "משולב ידיים" ו"מאצ'ו") ומאלצות אותו לנקוט עמדה רגשית כלפיהן, הרבה יותר מאשר ברישומים המוקדמים, הקטנים, בהם נראית התייחסות חיצונית, התבוננות חיצונית על הדמויות - כמו גם על סביבתן. אפשר שההבדל בין הרישומים המוקדמים לבין העבודות המאוחרות נובע גם מספיגת העוצמה הטמונה בצילום - בו השתמשה שלום, כאמור, החל מאמצע שנות ה-60.

כוחו של הדימוי הצילומי - שהוא לכאורה הישיר והאמין ביותר - נשחק עם הזמן, בהופיעו שוב ושוב בעיתון ובטלוויזיה. נראה שביצירתה של רות שלום מקיימים הרישום הריאליסטי והצילום התיעודי דיאלוג המאפשר לצילום לרענן את הציור, ולציור להתקרב לעוצמה של המבט המאפשר לצילום לרענן את הציור, ולציור להתקרב לעוצמה של המבט הצילומי הישיר של המצולם, כפי שעולה מרישומים-צילומים כ"משלב ידיים" ו"מאצ'ו".

מתערוכתה הרטרוספקטיבית של רות שלום עולות שאלות נוספות, חשובות לא פחות: מה היחס בין האמן לבין עצמו, באיזו מידה הוא "קרוב אצל עצמו" בהתגייסותו לאמירה חברתית. הציורים מהשנתיים האחרונות ניתנים בעוצמה וברעננות ונראים כפיתרון מסוים לשאלות אלו, להיטלטלות בין החוץ והפנים, בין הכלל והפרט, בין האמנית והאמנות על פניה השונים. ואפשר, שגם מבעד לציורים הללו - הנראים אישיים ביותר - מבעבעת תחושת הזמן הזה, שבו איש לעצמו, אישה לעצמה.

רות שלום נולדה בנירנברג, גרמניה, ב-1902 ועלתה לישראל ב-1937. למדה בבצלאל החדש בירושלים, אצל מרדכי ארדון. ב-1942 הצטרפה לגרעין הכשרה בקיבוץ מרחביה ולאחר מכן לקיבוץ להבות הבשן בו הייתה חברה עד 1953. ב-1946 השתתפה רות שלום בקורס לציור לאמני הקיבוץ הארצי, בהדרכת יוחנן סימון ומרסל ינקו. ב-1947 השתתפה בתערוכה קבוצתית ראשונה. בין השנים 1947-1949 עבדה כמאיירת ב"משמר לילדים" וכמאיירת ספרי ילדים ב"ספרית הפועלים". בין 1949-1951 למדה באקדמיה "גרנד שומייר" בפאריס, וב-1952 חזרה לישראל. מ-1963 ועד 1983 ציירה בסטודיו ביפו ומ-1983 היא מצוירת בביתה בכפר שמריהו.

סלים ברכאת - דיוקן

בכתיבתו כל השפעה של הלשון הערבית המדוברת, החודרת לכתיבתם של מרבית הסופרים הערבים של העת החדשה. שפתו של סלים ברכאת מצטיינת ב"צחותה העליונה", כהגדרתו של אחד המבקרים, אך יש להניח כי מצויים בה תת-שכבות של השפה הכורדית המדוברת.

ב"דוחות גיאומטריות" נמסר הסיפור, כביכול, מפיהם של "חמשת הבלתי-נראים". הכוונה היא לסוג של גינים שקיומם בעולם מוכח מן הקורא, כאמור בסורה 51, פסוק 56: "את הגיץ ואת האדם בראתי למען יעבדוני". על פי המסורת האיסלאמית נבראו הגיץ מאש צרופה, ובגלל דרגת הדחיסות (הדחוקת) הנמוכה שלהם הם ניחנו בכושר לראות ולא להיראות. רק יחידי סגולה מבין בני האדם מסוגלים לראות את הבלתי-נראים, אך הם נדירים. יצורים אל-אנושיים אלה מתגלים בצורות שונות. יש והם מתגלים בצורת בעלי חיים כמו גמלים, כלבים, עופות, נחשים, רמשים שונים וכו'. על פי אחת המסורות הם נוהגים לשכון במקומות מרוחקים ובמקומות סמאים ומוזממים, כמו דירי עזים, בתי מחראות וכד'. הם מתערבים בחיי האדם באופנים שונים, בין אם להרע לו ובין אם להועיל. הם מסוגלים לקרוא את רחשי לבו של האדם ואף להחזיר אל לבו רחשי לב. קביעת מספר המספרים הבלתי-נראים לחמישה מקורה בנוהג כורדי לחשב גימטראות מיסטיות, דבר המעיד על השפעת הצופיות - המיסטיקה - בצורותיה העממיות בקרב הכורדים.

מסירת האירועים בספר "דוחות גיאומטריות" מפי חמשת הבלתי-נראים נועדה, כמובן, להציג את המתרחש כפי שהוא יכול היה להיראות בעיני משקיפים שאינם מעורבים בנעשה והמסוגלים לראות את המציאות משני עבריה: זו שהאדם מבחין בה וזו שאין הוא מסוגל להבחין בה. שהרי זוועות מלחמת האזרחים בבירות אינן ניתנות להבנה על דרך הפשט, וכדי לראותן מכל צדיהן יש להתבונן במתרחש בעין אל-אנושית, המבחינה בכל הנעשה ללא מעורבות, אך עם יכולת ראייה מקיפה יותר מזו של אדם בשר ודם. שמו של האיש שאודותיו מספרים חמשת הבלתי-נראים הוא "א' נצח" ("א' דהר"). האות אלף, כמוסבר לקראת סוף הספר, היא ראש תיבה למלה "אני", כלומר: זהו סיפורו של הסופר עצמו, חוויותיו מתקופת שהותו בבירות, בזמן שבעיר התנהלה מלחמת האזרחים. שמו של הבנין "אבו-כיר" בא לרמוז על אופיו. המלה "כיר" בערבית היא צורה מעוותת של המילה "כור", שמשמעותה, כמו בעברית, מקום שבו לוחטת האש.

בקטע זה, כמו בכל הספר, מתמקד הסופר בתיאור זוועות המלחמה בלא לזכות צד זה או אחר.

לאחר הפלישה הישראלית ללבנון יצא עם הלוחמים לקפריסין. שם חודשה הופעת "אל-כרמל" ושם גם פירסם, בשנת 1985, את הרומן הראשון שלו, "מלומדי החשכה" שהוא, כהגדרתו, רומן כורדי המעלה את רוחו של חבל הארץ רחב הידיים בצפון סוריה; "חבל ארץ ששתי זרועותיו של סופר אינן מספיקות להקיפו". בתשובה לאלה שביקשו למצוא בו בעיקר עניין אנתרופולוגי אמר, שהספר לא נועד לכך אלא לחשיפת "מעמקי ההוויה הכורדית". קובץ שירים שיש בשם "בחלון עצמו ובשועלים הנוהגים ברוח" פורסם בשנת 1987 ובאותה שנה יצא גם ספרו השני "דוחות גיאומטריות", המעלה את חוויות האזרחים של מלחמת האזרחים בבירות. על ספר זה אמר עוד בטרם השלים את כתיבתו: "סיימתי שלושה פרקים מספר זה [שהם כשני שלישי הספר, מ.פ.]. הממחישים את מצוקת הזמן עם עצמו. כל הפרקים הם תמצית. פירסמתי את הפרק הראשון [בחוברת "אל-כרמל" מס. 19-20, בשם "תווך האש", מ.פ.]. וגרמתי לידידי-קוראיי סתירות. הפרק הוא אמנם מערבלת. כי איך אפשר להציג מציאות המעיקה בעוצמתה כמו זו שחוונו בבירות מבלי לדחוס אותה לתוך התמצית הספרותית שלה, בעוד שבעצם תיאור כל שנייה מציאות זו מצריך כרך שלם? האם לא היתה המציאות שם מערבלת? כתבתי טקסט שתאר אותה והיו קוראים שתוך שעתיים - אוי לאותה אירוניה! - נתקפו חרדה, אף שחו אותה על בשרם כעשר שנים!! מכל מקום, הפרקים הבאים יהיו שונים מהראשון, לשון הסיפור בהם פשוטה יותר. אך לאמיתו של דבר, אין בכוחי להגיש "דוגמה" מתומצתת לאותה מציאות שעה שאני מפעיל את דמויותיה האורגות את הטקסט בחסותו של מסווה שהוא אני."

בשנת 1990 פרסם רומן נוסף בשם "הנוצה" השב לתאר את ההוויה הכורדית.

כתיבתו מצטיינת בדמיון נועז ובצחות לשון יוצאת דופן. את דמיונו העשיר הוא מייחס לחוויות ילדות, למראות הטבע והסביבה החברתית בה גדל. היתה זו סביבה נוראת הוד-קדומים מחד ומאידך חדרה אלימות קשה המתוארת בכל קשיותה בספרי הביוגרפיה שלו. אשר לשפתו הערבית מספר הוא, שעד גיל שש לא ידע ערבית כלל כי בבית דיברו כורדית. מובן, כי גם לאחר זאת הייתה הכורדית שפת הדיבור במשפחה ובין קרובים וידידים. אביו היה קורא בכתבי דת ערביים אך לא ידע לדבר ערבית ואמו מעודה לא ידעה ערבית. למעשה, עד גיל עשרים דיבר בעיקר כורדית. את סיפורי הכורדים שהוא מביא בספריו הוא מתרגם בעצם לערבית הספרותית אותה למד בבית הספר. ייתכן שבכך מוסברת העובדה שאין ניכרת

קטע המובא להלן לקוח מתוך הפרק הראשון בספר "דוחות גיאומטריות" מאת הסופר הכורדי סלים ברכאת, הכותב ערבית. כידוע, פרט לעיראק וברית המועצות, לא הורשתה האוכלוסייה הכורדית בארצות מושבה לטפח את הלשונות הכורדיות אותן היא דוברת. לפיכך כותבים הסופרים הכורדים בארצות אלה בשפת השלטון - תורכית, פרסית או, בסוריה, ערבית. סלים (סלימו) ברכאת נולד בשנת 1951 בעיר קאמשלי שבצפון מזרח סוריה, בן שלישי למשפחה בת ששה בנים ושלוש בנות. אביו היה בעל התואר הדי "מולא". סבו היגר מאיראן לתורכיה ומשם לסוריה. אביו עסק בגידול חיטה עד שנתפרק האיחוד בין סוריה ומצרים. הרפורמה האגררית שהונהגה כביכול בסוריה גרמה להרס מעמדם של החקלאים הזעירים, ואביו נאלץ להיות מתווך בסחר התבואות עד שנפטר בשנת 1979.

סלים עזב את עירו לראשונה בשנת 1970, לאחר שסים את ביה"ס התיכון ופנה לדמשק. לאחר שנה עבר לבירות ומאז לא שב לסוריה. בשנת 1968 החל לפרסם שירים בעיתונות הסורית והלבנונית ובזכות עבודתו זו מצא משרת קורא ומגיה בבית הוצאה בבירות. הוא התוודע אל חוג הסופרים והמשוררים בבירות והשתתף בהוצאת רבעונו של המשורר הסורי אדוניס - "מואקף" (עמדות). בשנת 1973 הוציא הרבעון את קובץ שיריו הראשון "כל הנכנס ידע לי וגם כל היוצא".

משנת 1974 עבד כעורך בעיתון הפוליטי "אל-חואדת" ובשנת 1975 הצטרף למערכת שבועון אש"ף "פלסטין אל-ת'ורה". באותה שנה יצא קובץ שיריו השני. כשפרצה מלחמת האזרחים בלבנון יצא עם הלוחמים להרים וקיבל אימון צבאי ועם שובו יצא לאור ספרו הקטן "כנסיית הלוחם" שהוא יומן קצר בעל אופי תעמולתי. בשנת 1977 הוציא את קובץ שיריו השלישי והצטרף למרכז המחקרים הפלסטינים. בשנת 1979 יצא קובץ שיריו הרביעי ובשנת 1980 הקים בית הוצאה לספרות ילדים בשם "גורס". באותו זמן נעשה מזכיר המערכת של "אל-כרמל", הירחון הספרותי היוקרתי של אגודת הסופרים הפלסטינים, משרה בה הוא מחזיק עד היום. בשנת 1985 נשא אישה ובשנת 1991 נולד בנם הבכור.

בשנת 1980 גם יצא ספרו "חגב הברזל" - שפורסם לפני כן כסדרה בעיתון הבירותי "אל-נהאר" - שהוא אוטוביוגרפיה של תקופת ילדותו. ב-1981 הוציא את ארבעת קבצי השירה שלו, בתוספת שיר ארוך בשם "העגור", בכרך אחד, וקרא לו "חמשת הקבצים". בשנת 1982 פרסם את ביוגרפיית הנעורים שלו בשם "תקוע תקע בשופר, השמע את תרועתו עד תומה".

רוחות גיאומטריות

כשיו כבר מתנהלים הדברים בשקט ובסדר. כולם נמצאים פה על הסיפון המתכתי הירוק, המקרין הבהקים חסופים שנוצרים בגלל לחות הים ונחסמים תכופות על ידי הצללים החולפים מעליהם, בעברם מצד אל צד.

משטח מתכתי מתוחם במרובעים בולטים, שבכל פינותיהם קבועים מסמרים עגולים וחלקים. העקבים הקשים של הנעליים אינם מכריזים על כובדם בלילה לאה ופרוץ זה, אלא פוסעים חרישית ברטיבות הכבדה ומחליקים על פני הרצפה המתכתית ללא קול, כאילו ביקשו שלא להטריד את מחשבותיהם של השרועים מתחת לכיסויים הצבאיים ומעשנים בשקיקה.

לחישות עולות ויורדות. ארוחת ערב גרועה שקדמה לדממה זו דמתה להילולה בשל נהירת הלוחמים לעבר תא בקדמת הספינה - נהירה, שלאחריה שוכנעו על ידי הקברניט היווני, שלא יקבלו את ארוחתם אם לא יסתדרו בשורות. לפיכך הם הסתדרו באי-רצון. לאחר זאת שבו אחד אחד, רוטנים, אל הפינות המתכתיות שכבר הסכינו עמן.

אכלו מחצית מה שקבלו, ואת הנותר זרקו בכוח אל הים, כאילו ביקשו לפגוע בצי האמריקאי המלווה אותם לשם הגנה, מאז צאתם מאותה עיר - בתוקף הסכמים והתחייבויות מלוות ברמזים - בעברם מהעבר הזה אל העבר האחר.

זה היה הערב הראשון לגירושם של הלוחמים מן המזרח אל המערב, מעבר לים האחד, המקשר בין שני העברים, ומשתקף בעליונות על הספינה, שאנו - החמישה - רואים אותה, בלא שהיא משתקפת בו; כאילו ביקשה להסתתר וכאילו נענה לה הים ומניחה להתנהל כרצונה.

מוכן, שכשאנו אומרים: "אנחנו החמישה" אנו מתכוונים לעצמנו, אנחנו החמישה, שאינם נמנים עם אלה שפטפוטיהם על גורלם מתנשאים באוויר שמעל לספינה ורסיסי הרוק הניתזים מפיותיהם כמעט שנמהלים בלחות הים.

אולם היינו נבוכים לנוכח הימצאו של "א' נצח" עם האחרים. לא גילינו את תדהמתנו בשום אופן, שהרי עשויים אנו מרוח שאין התדהמה משתלבת בה ואף לא הפחד או השמחה, או דברים דומים המאפיינים את היצור הנגלה, שיש בו בשר ודם ודאגה. אילו נדהמנו היה ראוי יותר שנהיה נדהמים מהימצאו פה, שכן המשימה שהוטלה עלינו הושלמה, מאז התמוטט בנין "אבו-כיר" על כל דייריו, לרבות "א' נצח". אלא שהוא נמצא עכשיו בין האחרים ולכן, עליפי דין, נמצאים פה גם אנחנו.

והחמישה - שהם אנחנו - אינם נראים; כך, בפשטות, אינם נראים. כנהוג מוטל על כל חמישה, מאלה שהם כמונו בדרגת הדחיסות הבלתי-נראית, להיות ממונים על אדם אחד, לעזור לו בכל אשר נסתר ממנו, או כבד עליו. הדוגמאות רבות ולא נביא את הסבוכות שבהן אלא את הקלות להסבר: האדם קולט בחושיו את מחשבותיו של אדם אחר, למשל. והאדם מבקש לחשב את הדברים שיתרחשו בכוח הנסתר, אך רק ברגע האחרון הוא תופש את אשר גופל בגורלו. הוא מחליט שייילך היום בדרך זו, לא באחרת. לעיתים רבות הוא נשאר בביתו בךמותו שהוא חולה, בעוד שלאמיתו של דבר הוא חש שדבר נסתר עתיד לפגוע בו אם ייצא את הבית. לפתע מאבד

הוא את תיאבוננו. יש והוא מתחמק ממכה כשהוא נסער, ויש שהוא מתחמק ממנה כשהוא שקט. כלומר, בכל חישוב שהוא מחשב להתחמק מדבר-פגע מעורבים אנו, הבלתי-נראים. יש פעמים, וקשה להגדירן במדויק, שהוא יכול להבחין במה שאנו עושים למענו.

מכל מקום, לא נאריך בהסברת מה שאנו עושים בשבילו ובאיוז מידה הוא עצמו שותף בניהול עניינו. כל כוונתנו בתיאור זה היא לאמור שאיננו מצוים רק על ענייניו של "א' נצח". צווינו, בהתאם למה שנקבע לנו, על תינוק שנולד עם גולגולת רכה, כרגיל אצל הילודים הרכים. אלא שהוא גדל ונשאר רך-גולגולת עד לשנתו החמישית. בני משפחתו היו מרפדים את ראשו בכסותות משני צידי, לבל יגע בגוף קשה כלשהו.

ובשנתו החמישית דיבר הילד בפעם הראשונה, לאחר שבכל שנותיו הקודמות הצטמצמו סימניו לחיוכים רפים שהעידו על פרדה הממשמשת ובאה. הוא אמר לאמו: "אישן" וחיך. הוא חזר על מלה זו בפני כל מי שהתקרב אליו: "אישן". היו המתקרבים חביבים אתו ואומרים: "ישן". אך הוא לא נרדם. לא ארך הדבר והוא מת בצערי יום אחד, כפי שמתים אחרים. ארזנו את הפצינו הבלתי-נראים וחזרנו, כמנהג בני מיננו בשעה שהמסורים לאחרותם מתים, שכן אז סרה מעליהם האחריות להתלוות אליהם לנצח נצחים. אך אנו הוחזרנו כלעומת שבאנו ונאמר לנו בחומרה: "השכחתם שם כל מה שהיה עמכם וחזרתם?" הבטנו איש אל רעהו בבהלה: "ומה הוא הדבר ששכחנו שם?"

אין זה נאה לנו להתווכח עם מי שהוא ולכן שבנו על עקבינו אל מקום קברו של התינוק בעל הגולגולת הרכה. שילבנו את ידינו מאחורי גבנו, ושום דבר לא היה איכפת לנו. זכותנו להיות במצב כזה, שכן האופק סביבנו ריק: קומץ קברים, ומתים שעצמותיהם נמאסו עליהם, וציקדות מצקצקות בצערי היום החלקים כאבן של באר.

"ומה אחר-כך?" אין זה נאה לנו לדבר כך, אך ידינו המשולבות מאחורי גבנו אמרו זאת. כמוכן ישבנו על הארץ זמן-מה וסובבנו מעט במדבר, המקיף את בית הקברות. הבטנו בשמיים ובעשב היבש, במחילות החדשות ובאלה הנטושות מסביב למצבות, המלאות תולעים ועפר. אחר כך הסתדרנו שנית במעגל מסביב לקבר התינוק, כשידינו משולבות מאחורי גבנו, בלא לתת דעתנו של שום דבר. העניינים (כוונתנו למותו של מי שאנו מופקדים עליו) פטרו אותנו מהעיסוק בכל התרחשות, המנותקת מגורלו של מי שאנו ממונים עליו.

קפצה עלינו מעין דאגה עקב השיבה הזאת. לא. לא ממש דאגה ואין זה ראוי לתפוש את המלה במשמעותה השגורה. שהרי בנו, כבלתי-נראים, לא פוגע מה שפוגע באדם. הדאגה היא מתכונות האדם. אם הגינו מלה זו עשינו זאת על דרך החיקוי.

האם אמרנו: "חשנו דאגה"? לא. קבר שאנו מופקדים עליו, ומדוע לדאוג? שממה משתרעת סביבנו, וצהריים יורדים עלינו מן השמיים בשלשלאות בוהקות, ולמה הדאגה? קומץ קברים, וקול התבקעות של גולגולת כרוכית, שיישמע עוד מעט, ולמה הדאגה? ואנחנו בכל מקרה איננו מאלה המודדים את הזמן ואין זה מענייננו אם

מאורע כלשהו חדל או נמשך. אחת היא לנו אם הדברים נסתרים או נגלים, ומה יש לדאוג? והחמישה, שהם הדחיסות הבלתי־נראית שלנו, מחשבי חישובים, לא יותר, אמורים להתבונן על האדם הנתון לענייניו, בשלמותם או בחסרם. ואיננו מבחינים, בחושינו, בין אירוע גדול לקטן מבין האירועים המתרגשים על האדם. בזאת אנו סומכים על הערכתו של האדם עצמו. אם, לאחר האירוע, המשיך לנהוג כדרכו, הריהו אירוע זעיר, ואם החל לשכוח לנעול את ביתו כשהוא יוצא, ולחזור ולשאול אותה שאלה עצמה פעמים רבות תוך שעה אחת ולהתנצל על ששכח את שאלתו, הרי זה מעיד כי האירוע היה גדול.

ומאחר שבהיותנו בלתי־נראים, תכונתנו היא שאין הדאגה נטפלת אלינו, פטרנו עצמנו מן השאלה שהיא מעניינו של האדם בסקרו את דרכו סקירה שאין בה שמחה. אלא שמה שמענו עתה, על סיפונה המתכתי של הספינה הנושאת את הלוחמים הללו, המגורשים בתוקף הסכמים בין־לאומיים – הוא הגורם לכך שהערכה מבולבלת משמשת לנו בסיס להתבוננותנו.

אם כן, אין הבדל בין משטח למשנהו. בבית הקברות שבו יישמע בקרוב קול התבקעות הגולגולת הרכה כמו על גבי הספינה הזאת, אנו עומדים כשידינו משולבות מאחורי גבנו, מתבוננים אל הערב שנופה בשפתיו התפוחות אל תוך מפותו האפל. וכשם שבבית הקברות אנו מאוינים לחילת התולעים על העצמות כן מאוינים אנו פה, על גבי הספינה, למערבולת הנצחית של המים, המתפצלים ושבים ומתאחדים בקול שאון, ומתמזגים ושוב נבקעים כשהקצף עולה כרותח ואנו נוכחים לדעת כי הקצף הוא פצע המים. אך בכל זאת אנו, שהוכשרנו לראות את הדברים עוברים ממצב אחד למשנהו ללא מבוכה, נבוכים קמעה. סביר יותר... אין סביר יותר. אנחנו נבוכים קמעה. מאז הכרזנו, ליד קבר התינוק, על דאגתנו, נעשתה דחוסתנו מהולה בתערובת של דאגה וסקרנות שספק הופיעה ולא הופיעה. לכן אנו נבוכים כשאנו מתבוננים ב"א' נצח" על משטח הספינה, שרוע במלוא בגדיו הצבאיים. הוא, שאבד בין הריסות בניין "אבו־כיר", אשר התמוטט עוד בטרם עזב לוחם אחד את העיר (ששחרורה בא בתוקף הסכמים בין־לאומיים ובערבות, כערבותו של אסיר, לחודש אחד). הדאיג אותנו, נוסף על מבוכתנו, שהיה מביט אלינו במישרין, בוחן את צורותינו הבלתי־נראות אחת אחת, כאילו ראה אותנו, לאחר שבע שנים בהן הסתתרנו מפניו, ונחשפנו לגורלו בעל הדחיסות המטופחת.

כל זה לא נעלם מאתנו, והדבר מדאיג. איננו רגילים כי יתבוננו בנו כך, בתשומת לב: כאילו היינו גרגרים הנראים מרחוק. המבטים קורעים אותנו, בדרך־כלל. אך שיתבונן בנו יצור נראה, זהו דבר מביך באמת. ו"א' נצח" מישיר מבטו אלינו. אין הטעיה בעיניו ואין הן מרצדות בחשכה. וכאשר מנינו את הימים נוכחנו כי חל שיבוש בספירה. ועתה על סיפון הספינה, היה עלינו לדעת היכן הסתתר "א' נצח" ארבעה ימים, כלומר מאז התמוטט בניין "אבו־כיר" ואיך זה הופיע בין המגורשים הללו, בבגדיו הצבאיים, מישיר מבטו אל צורותינו.

הבניין נהרס שעה שקבוצות של מגורשים נפרדו מהעיר, כלומר בימי ההסכמים הגדולים המאושרים, וההתחייבויות החתומות בחותמות שאין בהן לא שווה ולא גומי. ולאחר ארבעת הימים הללו, בהם הושלמו הנבירות באדמה והחיפושים, ו"א' נצח" לא התגלה, נפנינו להתלוות אל המגורשים האחרים, ועלינו עימם בסולמות המתכתיים אל סיפון הספינה המתכתי. ידענו, כמובן, כי צירופנו אל אותו נראה הסתיים ולא יהיה פה יוצא דופן נוסף, כמו זה שהתרחש לאחר מות התינוק בעל הגולגולת הרכה. אז, למרות שמן הראוי היה שיסתיים תפקידנו, והחורנו על עקבינו: "החזרתם, לאחר ששכחתם את אשר שכחתם שם?" ומה הוא הדבר אשר שכחנו? לא חשוב. נשארנו סביב קברו של התינוק תקופה שאיננו מבקשים לחשבה. אחר כך המצאנו מין דיבור טפשי, שהוא הד לקולות ששמענו בשממה כמו הרוח, שאון התבקעות, וחילת רמשים

ולחישת המלווים את המתים החדשים, ורעם וקרצוף, והחפירה באדמה, או גריפת העפר, ושקיעה בתילי הקברים, וכנף תועה, והדרדרות של אבני המצבות הנוטות לפתע בלא ליפול, עד אשר נוצרו אצלנו משפטים מגומגמים כמו: "הנהו, חזור, אף אחד, מהו, מהו זה?" והיה מי שקרא אלינו: "שתקו" ואנו קראנו: "מה זה?" והתעופפו סביבנו הקברים, והעצמות, והקוצים היבשים, וזוחלים כמו נחשים וזיקיות ומכרסמים כמו עכברושים, וקיפודים ושאר מיני רמשים קטנים - בעלי חוליות וחלזונות; כל זה התעופף, ומצאנו עצמנו כמו מעל תהום שאין רואים את קרקעיתה, מתחת לתקרה של שברים התלויים כעננה, ולא פצינו פה, רק מיהרנו אל עבר מה שנראה לנו כגבולה של עיר, נבעתים, והגענו אליה, ונכנסנו לסימטאותיה בטרם שאלנו עצמנו: "לאן?"

לא נותר מהתינוק שהופקדנו עליו אפילו קברו. ולאן אחר־כך? לרגע חשבנו לחזור אל המימד שאליו חוזרים בני מינו לאחר שהם ממלאים את חובתם, אך חששנו שמא תופנה אלינו אותה שאלה מטרידה עצמה: "שכחתם כל אשר לכם שם וחזרתם?" מה שכחנו? לא שכחנו דבר, ומדוע הפחד? אמרנו: "הבה נחזור", וחזרנו "לשם", ולא התבדינו. נאמר: "החזרתם, ושכחתם את ששכחתם?" השבנו בזהירות אך בביטחון: "לא שכחנו דבר", מתוך הנחה כי זו כנראה בחינה, שכוונתה רק להתל. אך הנה נשמעה צעקה: "שובו. שכחתם שעליכם להיות בלתי־נראים".

האמנם אנחנו נראים? מקרה מובהק של אי־הבנה. והנה אנחנו מעמיקים חזרה אל תוך הסמטה מבלי שאיש מבחין בנו. הסמטה היתה ריקה כמעט, ומדי פעם נראו בה כמה עוברים ושבים ממהרים לדרכם. ככל שהתקדמנו, התגלה כי היא מובילה אל דרכים רחבות יותר, והבתים הנמוכים, ששלדי מכוניות עלובים וצמיגים קישטו את חצרותיהם, פינו מקומם לבתים גבוהים יותר, שאת חצרותיהם מפארים כמה עצים וציוד פחות מוזנח. ואלה פינו מקומם לבניינים גבוהים, ואחרים מתנשאים, ומעליהם ניצבות אנטנות טלביזיה מתכתיות.

העמקנו חזרה, עד שמחזה שהתרחש מול בניין עצר אותנו: שני גברים מכוסים פנים, מחזיקים במוטות ברזל ומרתכים אותם באש כחולה היוצאת ממכשיר ריתוך. הם הלחימו שער, ועיכבו את כל מי שנכנס כדי לתת לו מפתח. היה ברור כי כוונתם לנעול את הכניסה לבניין בדלת מתכתית, כנראה מתוך כוונה להרבות ביטחון. בכל פעם שמסרו לאדם את מפתחו, היו מדריכים אותו באריכות, פורשים את זרועותיהם, מסתכלים למעלה ולמטה, כאילו היו בוחנים את הכניסה בקפדנות ומוזהרים מפני תקלה הצפויה במקרה שיווצרו מכשולים פה ושם. ותוך כדי כך היו ממהרים פנימה ותופשים מחסה בקיר הסמוך למדרגות בכל פעם ששמעו קול הדומה לקול התוף במערה, חלול ומתגלגל, ואחר כך חוזרים בזהירות להשלים את עבודתם, מפשילים בתנועה מכנית את מכנסיהם עד מעל לברכיים, כדי לשמור על גמישות הרגליים כשהתכופפו וכרעו ברך.

נתקפנו סקרנות שאינה מטבענו, והקפנום במעגל. עשן המתכת ואדיה התרוממו אל דחוסתנו יחד עם הוורח הקולח טבעות טבעות, שצבען עורר בנו תשוקה לעלות בהן אל בני דמותנו. ובעודנו משתאים נשמע שנית קולו של תוף חלול, שזור בריססים ואבק שטעמו חריף. והנה נסוגו שני האנשים אל הכניסה, מקשיבים כאילו קול אחר עומד להתחבר אל קודמו ותוך שנייה, טרם נדם רעמו של הראשון, עלה ברק שני, מלווה ברעם, שבעקבותיו התקלפו קירות הכניסה. לאחר זאת, כלהקע עצומה של דבורים הבוקעת ממקור נעלם במעבי הבטון, התפשט ההד, עד שנדמה לנו כי אנו שומעים אותו גם עכשיו, על גבי הספינה הלאה, הנעה על פי הסכמים שהמים מכסים וחושפים חליפות, כגניחה חרישית שאינה מקיצה אף את המודאג ביותר מבין הלוחמים. ו"א' נצח", המשתרע לכל אורכו על הסגין העבה, מעשן סיגריה ואינו גותן דעתו על הקול הזה, המגיע ממזרח המים. במין קלות ובהעזה נחרצת מרכז הוא את תשומת לבו,

תמונה על משטח הכסף המאורך והמואר, דבר שקורה לעיתים קרובות, כאשר שוכחים עובדי הטלביזיה לשדר תמונות, או מתנצלים בתירוצים טכניים. ובבוקר תמיד מוחזר המזרון אל חדר השינה ונפרש על לוח עץ הצמוד לרצפה. ההסבר שלו לכל זה, הוא מיקומה של דירתו: כל דירה הנשקפת אל מזרח העיר עלולה להיפגע על ידי פגז.

קומות הקרקע היו מוגנות במידת מה והתבצרו בשקי חול. אך לקומות העליונות אין אפשרות כזו, לכן מוצאים דייריהן מקלט במסדרונות. שני קירות מעניקים יותר ביטחון מקיר אחד ושלושה, קרוב לוודאי, מרבים בטחון עוד יותר, בתנאי שהלא-ידוע לא יערים על החישובים, כפי שקרה לבנין השלישי מדרום ל"אבו-כיר". שם נפלה פצצה ולא התפוצצה. אחר כך התגלגלה, בשל תאוצת נפילתה, על פני רצפת הכניסה והתנגשה במעלית החשמלית. היא פנתה לעבר פינת המדרגות והתגלגלה מרחק שני "שיברים" מערבה עד לדלת המקלט. אחר כך...טרק, טרק, טרק, מדרגה אחר מדרגה, בירידה, הסתובבה סביב עצמה, בדיוק על רצפת המקלט, לעיני הנמצאים בו שהיו מחולקים קבוצות קבוצות לאור הנרות: חלקם משחקים שש-בש וחלקם נזופים בילדים, יש עומדים ויש יושבים. וכהרף עין הוצף המקום אור עז בלא שהספיקו הידיים לכסות את העיניים. ומייד אחריו עלה רעם הפיצוץ, ומי בעצם יודע מה בא תחילה: ההבזק או הפיצוץ? כך, לפתע, התרומם משהו, והתפור, דקיק מרוב עוצמתו, והגופות ואבריהן התערבבו אלה באלה בנדיבות שאין דומה לה: ראשו של זה על גוויתו של זה, וקרביו של האחד על חזהו של השני.

העיניים, על פי סימניו הראשונים, היה, כנראה, כך: הפצצה הסתובבה סביב עצמה על קרקע המקלט, לעיני האנשים שסברו כי מישוהו ביקש, מתוך קלות דעת, להתל: ייתכן כי יד משתעשעת הטילה אותה לשם היתול. אך למחשבה כיצד הגיעה לשם, מכניסת הבניין, אל דלת המעלית, והמדרגות - לכך לא התיר ההבזק, או הרעם, תלוי מה בא קודם, ומן. וכך התחלפו הגופות באבריהן זו עם זו.

היינו אנו, חמשת הבלתי-נראים, יושבים בצדו הדרומי של המסדרון, כלומר במקום בו מצוי ראשו של "א' נצח", בקרבת מפתן חדר האורחים, והשתרענו על-פני הרצפה, משם ועד דלת המטבח. מדי פעם עבר על פנינו הבהק חלש או חזק שחדר משתי דלתות הזוכיות הפתוחות כלפי מזרחה, על מנת שלא יתרוסקו מהדף האוויר. אך הן

ממעמקיו, בצורתנו, כשהוא מיסיר מבטו אלינו ללא כל רתיעה באישוני עיניו, שאותן אנו רואים בחשכה המחליקה על המשטח המתכתי. הפנינו מביטנו בחצי עיגול אל אחורי הספינה, אולי יתברו חשדותינו, אך עיניו מבחינות בעורמתנו הקטנה, ואנו מגלים בהן לגלוג קל. עמדנו משוכנעים כי מה שמתרחש עכשיו מתחולל ביזמת הכוח הנסתר.

"יהא כך" אמרנו. ניתן תוקף למהלך השונה מזה שהרגלנו עצמנו בו. נתקרב אליו ונשאל על אודות הלגלוג שבעיניו. התקרבנו אליו כמו בפעם הקודמת, מול הכניסה לבנין "אבו-כיר", כשבאוור נישא שאון כנחיל דבורים נרגזות ושני האנשים, אלה שהיו שקועים בהלחמת חלקי השער, רצו בחיפזון. אותו זמן היה "א' נצח" עומד קרוב לקיר הבניין הדרומי כשידיו על מותניו, מתבונן בשמונה המרפסות הקבועות האחת מעל רעותה כשהוא מקלל: "ילדי הפרדה", ובוהן בעיניו שקית נייר, שדברים לחים התפורו מתוכה. לאחר נפילתה על הקרקע, סמוך לרגליו.

ראינוהו מתקדם בלא לעורר תשומת לב: הוא היה רוה במקצת, ופניו מביעות דאגה ממצבו או מעברו - בעצם, נכון יותר, מגופו, ככל אדם שגופו התנסה בכאב ובפחד הכאב. אבל, מאחר שנעצר עקב נפילת השקית מאחת המרפסות, למרות הרעש שקילף את המדרכה וקירות הבניין גם יחד, נעצרנו גם אנחנו, מרותקים, למחזה המשעשע. אך הוא המשיך להתבונן באותו רגע, בכעס ילדוטי, בקומדיית המאון המופר פעם בגוף ופעם בצילו של הגוף: כאשר מכריעה כף הצל, בדרך כלל, מכרעת גם כף המוות: הצל נגד הכובד, נגד הדחוסות, נגד עצמו. ו"א' נצח" היה מתבונן לראות כיצד יעלה בידי הצל לפנות נגד מהותו, בטרם נפלה השקית מאחת המרפסות, ולאחר נפילתה. התהייה והכעס החרישו את אוזניו משמוע את רעם הפצצה, שקילף את הקירות וגרם לשני האנשים ליטול מחסה בכניסה.

בחדווה עקבנו אחר צעדי המתונים אל כניסת הבנין. וכאשר נעצר קמעה עצרנו גם אנו. הוא החליף כמה מלים מקוטעות עם שני האנשים שכנראה הוזיהוהו. גערו בו על איטיותו. עליו לרוץ. הצל הכין את תהפוכותיו על המדרכה. הם נתנו לו מפתח, כמו לאחריים, והוא עלה במדרגות. עלינו אחריו: קומה, שתיים, שלוש, ארבע, חמש, שש. כן, שש קומות. אחר כך הוציא "א' נצח" את מפתחו ונכנס אל הדירה; נכנסנו אחריו. הוא עמד מול דלת חדר האורחים, בוחן בעיניו כמה סימני הרס. נטה קלות, בלא לזוז ממקומו, אל דלת המטבח. הכל היה על מקומו. פסע לחדר השינה. בחזן גם אותו מרחוק, ופנה אל חדר האמבטיה. לא נראו כל סימני איסדר. הסיר את נעליו, התישב על שטיח שיוחד למסדרון בשל אורכו, ונשען על כר יחיד, כשהוא נועץ מבטו בקיר המסדרון הלבן שממול, שהמרחק בינו לבין רגליו השלוחות לא עלה על מספר אצבעות.

המסדרון צר, אך ברור כי היה רגיל להשתרע בו. הכר והמאפרה וכוס שבה שאריות משקה ותפוח מכורסם בצלחת קטנה, כל אלה מעידים שהוא מורגל להיכנס כך אל המסדרון ולהישאר בו מבלי לעבור אל חדר כלשהו וזלת המטבח, שהיה נכנס אליו - כפי שראינו לאלתר - להצטייד במים ובדברים פעוטים אחרים. גם לטלביזיה היה מקום במסדרון, בפנינה הצפונית, קרוב לחדר האמבטיה. שם קבוע השקע החשמלי הקרוב ביותר, המאפשר את ההנאה המקוטעת, בתנאי שיש בו זרם, שבדרך כלל אין עוברת שעה בלא שייפסק, או בהתאם לתכנית המשודרת ואשר יש ומגישיה שוכחים להקפיד על מועדיה. אשר למזרוננו, זה היה מותקן בהתאם לקולות הנפץ החוזרים ונשנים, יום אחר יום, ושעה אחר שעה. כך שנתאפשרה העברתו מחדר השינה אל המסדרון ומן המסדרון אל חדר השינה. אלמלא זאת היה נשאר מאה שנים במקום אחד.

בקלות היה "א' נצח" מעביר את מזרוננו, בערב, אל המסדרון כשהוא מפנה את רגליו המתמתחות אל הטלביזיה, לאחר שריפד עצמו בכל מה שניתן לרפד בו, על מנת שראשו ימצא בגובה שיאפשר לו לראות את המסך בעל שני הצבעים, גם כשאין חשמל או אין כל

על פניה בין אם מיהר או התמהמה בעלותו. הגעתו אל הקומה השביעית היא הנחה בלבד. וכן הנחה היא שהוא יבחר לו, בעבר השני של הים, בניין שיהיה בתורו. אבל עלה בדעתנו, אנו חמשת קומות, בעבר האחר של הים. כי בעיית משבר הוא יעלה שש מהן, עם שני דליי מים. אפשר שיחטיא את הקומה השישית ויעלה אל השביעית מרוב מהירות. הוא יפתח את הדלת במפתחו, יפתח אותה למרות שמפתחו קטן מהדרוש למנועול אותה דלת. הוא יפסע עם שני דליו, ויסגור את הדלת מאחוריו. הוא יפנה אל חדר האמבטיה אך יבחין בצבע השונה במסדרון. הוא יחזור על עקביו לכשיבין את טעותו. אך באותו רגע יקרא לו איש כלשהו מדלת חדר השינה, בעודו מאיץ בו בסימני ידיים. "א' נצח" יתקרב אליו. הוא יפשוט את צווארו אל תוך החדר ויבחן אותו. הוא יראה כי הקיר המזרחי פתוח אל האופק המזרחי: מרחב גדול שנפגם רק על ידי אנטנות הטלביזיה ומיגרטה אחת. אך החלל מוגבל רק על ידי אותו הר כחול כהה הנראה במרחק הכחול. הוא יפנה אל האדם אשר ביקש אותו להתקרב בשאלה עצורה: "אתה?"

זה מה שאולי ננסה ליוזם בעבר השני של הים. החוק הנוהג מחייב, כי לא נעלה על דעתנו ליוזם דבר למי שבא קיצו. מי שנגמר נגמר, ועמו גם משימתנו. אך העובדה, ששב והופיע על משטח הספינה הזאת ארבעה ימים לאחר שהתמוטט בניין "אבו-כיר", מעוררת דאגה מעיקה. ולאחר כל זאת, מה אנחנו עושים פה, על משטח הספינה המתכתי? היש לקריאה, אשר החזירה אותנו על עקבינו: "חזור, שכחתם שעליכם להיות בלתי-נראים" - חלק במה שמתרחש?

יש איזו הטעיה בהערכתנו את דרכו של הידוע, ועלינו לבחון עצמנו בקשר למה שקרה לאחר התמוטטות בנין "אבו-כיר": האם הוחזרו למקום שראוי לנו כי נחזור אליו, לאחר שבא קצו של מי שהיינו מופקדים עליו? אנו זוכרים כיצד חזרנו אל מקום מוצאנו לאחר מות התינוק בעל הגולגולת הרכה. אז נאמר לנו: "חזור, שכחתם מה שכחתם...", אך לא הבחנו בהוראה דומה לאחר התמוטטות הבניין. וראוי היה כי העניין יסתיים בדרך שנקבעה. כלומר, שנחזור אל המקום ממנו באנו, לאחר שהסתיימה משימתנו ותתקבל חזרתנו. או שמא שוב תבוא הקריאה המוכרת: "חזור, שכחתם..." בעודנו יודעים כי לא שכחנו דבר.

אבל עכשיו אנחנו פה, על גבי הספינה המתכתית, מקשיבים לקול קריעת המים, ואיננו מסיים את עינינו מעיני "א' נצח" הבוהות, כאילו היה מהתל, בשתיקה, בכל הדברים שעברו עליו ועלינו גם יחד; כאילו צחק בלעג ודחיסותינו הודעוזה. כן, אנחנו מצד אחד והוא מצד שני. ולאחר זמן מה הוא ישליך את מפתחות ביתו אל המים, וזה מה שמעסיק אותנו יותר. הוא יתרום מתוך גופו השרוע על סנינו הצבאי העבה, יתקרב אל מעקה הספינה. הוא יביט לכיוון מערב. יבחן את מפתחות ביתו ומשרדו שבידו, ישתשע בהם בעדינות של מי שנכנע, ירימם אל מול עיניו, מהרהר, אחר-כך יפשוט את אצבעותיו והם יפלו, לאיסם, אל המים.

בגלל הקצף הממהר, תהיה נפילת המפתחות בצד הספינה קלה, אך היא תמצא לעצמה מקום לעורר בו התרגשות בנפילתה. טבעת קטנה של קצף תתהווה, בטרם תכסנה אותה טבעות אחרות, אלימות יותר. המפתחות ישקעו, לאחר הטבעת הזו הכחולה, אל מנוחתם מתחת לשכבה הגועשת; מתחת לדאגה; מתחת לרקמה השסועה הנקראת פני השטח. המפתחות יצללו אל מנוחתם. גם הוא יצלול אל המעמקים, מתנווד כבועות, כי המים עשאוהו מעוות כאותה שטות, שאין המקום מוצא דרך להתנצל עליה.

כן, דברים רבים צוללים אל התהום הכחולה, אך אנו, חמשת הבלתי-נראים, נאחזים במעקה הספינה, בכפות ידינו אשר לא נאחו לפני-כך בדבר, חוששים מאותו יופי מפתה, עם שחר, במרכז הכחול היציב כהריון בחודשו הרביעי. איננו רוצים לצלול בתורנו, כמו המפתחות, אל המעמקים. מצאנו עצמנו לפתע על-גבי הספינה ונישאר עליה, מהרהרים בארבעת הימים שאבדו מחשבוננו, בעוד עינינו אינן סרות מעל "א' נצח", בעלות השחר לאיטו על העבר

התרוסקו בכל זאת ארבע פעמים, בחורף לשם דיוק, והזכוכית הותקנה בהן מחדש באי-רצון, כמעין פעולת תגמול עצמית. וידוע הדבר, שאינו נסתר מאיש, כי סערות ורעמים מתרחשים על צירי הקרב הבורעים, בתוך העיר ובתוך הסמטאות, ולפעמים גם בתוך הבניין האחד, שם מדרדרים הלוחמים פצצות על המדרגות, על מנת שתפגענה במי שתפגענה. אחר כך שוקטת המערכה, ושני הצדדים מאשימים זה את זה, ומשלימים זה עם זה, כדי ששכנים אחרים ישוּבו ויציטו את אש הלחימה, שתבער בתוך העיר ובתוך הסמטאות, ואף בתוך הבניין האחד. מובן שחלקו של בניין "אבו-כיר" לא נגרע בכל אלה, ככל בניין אחר. לכן חזרו והותקנו הזוגיות בדירתו של "א' נצח" ארבע פעמים, בחורף לשם דיוק, כדי שיהיה משכן זה מסוגל לשאת את סער הגשם המרטיב וגם את הדאגה, למרות הידוע על אודות הזועזועים, ההורסים אף את הקירות, לא רק את הזוגיות. אך עולם כמנהגו נוהג: זכוכית הולכת וזכוכית באה. מרפסת הולכת ומרפסת באה. אדם הולך ואדם בא. ואנחנו, חמשת הבלתי-נראים, התרגלנו לראות את הדאגה המרחפת על הנראים, המנסים לשפר את המצב ואת המקלט, וגם להתרגל ולו במעט. אבל, מעבר לדחוסתנו המחוסנת בכסותנו השקופה, אנו שואלים את עצמנו, לנוכח המחזה העלוב על משטח הספינה המתכתי: מה יעשה "א' נצח" בעבר השני של הים?

הוא יבחר, כמובן, בניין שיתמוטט אף הוא בתורו. הוא יבחר בקומה השישית, כהרגלו. כדי להצדיק את שכיבתו במסדרון, תהיה זו דירה הפונה כלפי מזרח. ההפגזה תבוא תמיד ממזרח. הוא יעלה לקומה השישית עם שני דליי מים שיביא מבאר הבניין, וייעצר לרגע בכל קומה כדי להתבונן בדיריים הנצמדים בישיבה אל הקירות, ויירטון על קשיי המצב. והרי הוא רוטן בכל שנייה על קשיי המצב, הן בעת ההפצצות והן בזמן הפסקות האש:

- "לעזאזל עם הרחוב, כמה הוא שומם" אומר הוא כשהאנשים מבקשים מקלט בחסות קירות הבטון.

- "לעזאזל עם הרחוב, כמה צפוף בו" אומר הוא כשהאנשים ממהרים, בהפסקות האש, לענייניהם הדחופים.

- "לעזאזל עם דיירי הבניין, כמה שהם מרעישים", הוא אומר כאשר מתכנסות המשפחות, כהרגלן, כל אחת במועדה, ונוהגות כמשפחות על אבותיהן ובניהן הרועשים כשהם ביחד.

- "לעזאזל עם השקט שלהם" הוא אומר כאשר הוא עולה במדרגות ורואה אותם יושבים בדאגה, מחבקים איש את רעהו או משתיקים האחד את השני בזעם כל פעם שנשמע קול בהלה או שצעקה נפלטה. כך הוא עולה בשש הקומות. יש ומרוב מהירות אין הוא שם לב ועולה לקומה השביעית. הוא מניח את שני הדליים על רצפת האולם ומחפש את מפתחו באחד הכיסים. הוא מוצא את המפתח ותוקע אותו בחור המנועול, פותח את הדלת, נושא את הדליים פנימה וסוגר את הדלת מאחוריו. הוא נושא שנית את הדליים ועובר אתם אל חדר האמבטיה. הוא מתבלבל בגלל צבע המסדרון, כי כל הדירות הפונות מזרחה דומות מבחינה הנדסית, אך לכל דייר טעם משלו בנוגע לצבע. וצבע הדירה המזרחית בקומה השביעית אינו דומה לצבע דירתו. לכן הוא מתבלבל ונעשה נבוך קמעה בטרם יביט לראות את הקורא לו, היוצא בחצי גופו מחדר השינה שפונה בדיוק אל חדר האמבטיה. "א' נצח" מתבונן בו ואחר-כך פונה אחורה, מחפש את הכניסה. אך העומד שם - חציו בחדר השינה וחציו מחוצה לו - מאיץ בו בתנועותיו שייגש, והוא ייגש בהניחו את הדליים על הרצפה. הקורא לו נעלם לפני ש"א' נצח" מגיע אל דלת החדר. הוא מותח את צווארו, כסקרן, אל תוך החדר ורואה את אשר יכול הוא לראות:

הוא רואה את גלגל העץ הגדול שצבעו כצבע הרצפה, מסתובב במישור אופקי על רצפת החדר והאיש שקרא לו יושב במרכזו היציב, הנפרד מן המבנה הסובב במהירות. הוא מתקרב בגופו בעקבות צווארו שהקדים אותו, הוא פוסע פנימה. צלו מתקרב וסקרנותו נרעשת. עיניו מסתגלות לתחומי המראה כולו כאשר הוא עובר את מפתן הדלת. הוא פותח את פיו ולוחש בתדהמה: "אתה?" אלא שהוא לא טעה כלל בעלותו אל הקומה השישית. הוא לא חלף

הבניין, שאיש לא טאטא אותו זה זמן רב, יכול לגרום לכך שהסגירה האוטומטית של הדלת תהיה בלתי-אפשרית.

כן. הוא בעט בדלת ושבר את הזכוכית העוברת לאורכה באמצעה, אחר-כך המשיך לרוץ עד לקומה השישית, הוציא את הרובה האוטומטי מדירתו ופרץ את דלת המעלית.

הרהרנו ארוכות בדבר אותו יום. התרגלנו לכך, שמעלית זו תפעל יום ותשבות חודשים רבים: פצצה שהוטלה מן הרובע בגלל טעות בקריאת האירועים, או פצצה שהוטלה אל הרובע בגלל קריאה נכונה של האירועים, והמעלית נכנעה.

מעלית כנועה. תמיד מזומן לה ולרעם מועד פגישה, ומדוע זה היתה פעילה באותו יום, למחרת בואנו אל הבניין; או היתה מוארת ומתה, ועברנו על פני המדרגות בעקבות "א' נצח", אל הקומה הששית.

כל זה קרה בערב, כלומר הפתיחה ביריות אל התהום החשוכה בבניין, שבה נעה התיבה המתכתית, ושבעקבותיהן פרץ ממעמקיה קול נביחות כאילו גרונות של מאות כלבים פצחו קולם בבת אחת. "א' נצח" קילל: "סתמו את פיכן, בנות השתן", ולא שאל עצמו, כמובן, מה פשר הנביחה הזאת העולה ממעמקים. אלא הבלג לאחר שקילל בשנית, והרים את ידו האחת לסתום את אוזנו, בניסיון לחסום את השאון הפראי. ומשלא עלה בידו, הריק את יתרת הכדורים לתוך מנעול דלתו שלו, לא אל תוך חשכת התיבה המתכתית. הדלת נרתעה אחורה קמעה, המנעול והעץ המקיף אותו רוסקו. אז נסוג שני צעדים אל המעלית וזרק את רובהו אל החלל האפל כשהוא צועק: "שתקו". אחר כך חסם את אוזניו בשתי כפות ידיו, נכנס אל הדירה, הגיף את דלתה עם מיכל הגז והטיל עצמו בעיפות כבושה על שטיח הכניסה הבלה כשהוא טומן את פניו בתוך זרועותיו התומכות את ראשו.

השני של היים. אך השחר אינו מפזר דבר ואינו מבהיר דבר מעבר מזה. כמוהו כשחר בעבר האחר, וההבדל הוא, שהמפתחות הושלכו אל המים פה, בכוונה. אלא שהם נפלו שם, מרוב חרדה, כאשר הרפו מהם הידיים. וכשם שהיה זה אפשרי שהאדם לא יודקק למפתחותיו מעבר מזה, משום שהוא לא ימצא דלת, כן היה זה אפשרי שלא יודקק להם גם בעבר השני. כי ירייה אחת, אם איבדת את מפתחותיך, מסוגלת לקרוע כל מנעול, וגם את הקיר אשר מאחורי המנעול. כי הנשק הוא חסד. הנשק מאפשר את האיוון בינך לבין המנעול, וכן בינך לבין שכנך, ובינך לבין החיים. מסיבה זו, כנראה, הניח "א' נצח" את לוע הרובה על מנעול המעלית, וירה. ואמנם תהינו: מדוע מנעול המעלית ולא מנעול הדלת?

עליו להמתין ליריית המעלית או לעלייתה כדי להיכנס לתוכה. אין לבוא אל המעלית לפתע. אלא שהוא חרג מהערכתו ופרץ לתוך המעלית ולא מצא בה איש.

הוא עקר את הדלת ונתקל בעומק התהומי שלאורכו נעה התיבה המתכתית, המסיעה את הדיירים מלמטה למעלה בבניין בן שמונה הקומות. הוא ירה צרור מרובהו האוטומטי לתוך אפלת הבור ורעדו הכבלים הנושאים, ועלו ההד ובנות ההד.

זה קרה פעם, כאשר נכנס אל אולם הבניין ומצא כי המעלית אינה זוה מהקומה הרביעית, לפי מה שהראתה הנורה המוארת. לחץ על כפתור ירוק והמעלית לא נענתה. סבב סביב עצמו וקילל. אחר כך הלם בחוזקה על הדלת שזכוכיתה סדוקה ושוב סבב סביב עצמו אילם כצלו. פנה אל המדרגות ועלה בריצה. הגיע אל הקומה הרביעית ומצא כי דלת המעלית לא היתה סגורה. המעלית אינה עולה ואינה יורדת כאשר הדלת אינה סגורה. היתה זו באמת מעלית ישנה שצריך לבעוט בה כדי שדלתה תסגר. גרגר-חצץ באולם

יעקב ברזילי

פנים אל פנים

על אשתו לא דבר ואני שתקתי.	וכשהושיט לי את התפריט ביד מהססת, כָּבֵר לֹא הָיָה טַעַם לְהִצִּיץ בּוֹ כִּי הַמְּלַצֵּר הִגִּישׁ לְשִׁנְיָנוּ עֲרֻמוֹנִים בְּקַצְפֹּת וְעוֹגַת דּוּבּוּשׁ לְקַנּוֹת. שָׁאֵל עַל הַמְּשׁוֹרְרִים הָאֵהוּבִים עָלַי וּבְטָרֵם מַעֲנָה חָחַל מְדַקְלֵים שִׁירֵי עֲמִיחֵי וַחֲלָפֵי.	פְּנֵי כָּבֵר בְּאִשְׁדֵי מְלוֹתָיו רְחֻצּוֹ. שָׁאֵל אִם אָנִי אוֹהֵב לְשַׁחַק קְלָפִים. סֵפֶר עַל אָבִיו שֶׁהָיָה מְכוּר לְמִשְׁחָק עַד הַקְּלָף הָאֲחֵרוֹן. הַתְּעַקֵּשׁ לְדַעַת אִם אָנִי נוֹהֵג לְשַׁמֵּעַ סּוֹפּוּרִים סְנַטִּימֵנְטָלִיִּים בְּמִטְבַּח בְּשַׁעַת קְלוּף בְּצֵל. רְצִיתִי לְצַחֵק אֲבָל בְּכִיתִי בְּנִרְאָה נּוֹכְרֵתִי בְּסִפּוּר עֲצוּב אוֹ אוֹלֵי שׁוֹב בְּרָסְמוֹ בְּצֵלִים בְּשִׁקִּיּוֹת הַדְּמַעַ.	כָּבֵר שְׁנֵינוּ הָיִינוּ צוֹחֲקִים בְּקוֹל. מִסְכֵּן, לֹא יָדַע מִי הוֹמִין מֵה שְׁהָרִי קוֹמָתָנוּ הָיְתָה זֵהָה עֵינֵינוּ מוֹגְנוֹת הָיוּ בְּמִשְׁקָפִים תְּאוּמֵי מְרָאָה וּמִצְחֵינוּ הִתְלַקְּמִים נוֹשְׁקִים הָיוּ לְצִנְאָר. תְּחַלֵּה דָבָר בְּמִקְטָע וְאָנִי הִשִּׁיבוֹתִי בְּגִמְלוּל: בְּקִלּוֹתִים וְדִקִּים וּכְשֶׁנֶּסְכֵי שֶׁכָּר פֶּשְׁטוֹ בְּתַעֲלוֹת גּוֹפְנוֹ	כְּשֶׁהִגִּיעַתְּנִי הַתּוֹמָנָה כָּבֵר יָדַעְתִּי מִי הַמוֹעֵן. מִזֶּה שְׁנֵים בְּעֶרְה בֵּי סְקָנוֹתַי לְהַפְרִידוֹ פְּנִים אֶל פְּנִים. נִפְגַּשְׁנוּ בְּצִפּוֹן הָעִיר בְּבֵית קָפֵה קָטָן שְׁעָה אַרְכָּה עֲמַדְנוּ לְיַד הַבַּר בְּחֻזֹת נְפּוּחִים מֵהַתְּרַגְּשׁוֹת וְגוֹבִים זֶה מִזֶּה חוֹבוֹת שֶׁל תֵּת-מוֹדַעַ. בְּעוֹדֵי שׁוֹקֵד עַל מְפוּי מְרָאָה בּוֹזְרוֹנֵי, הָיָה הוּא, רֵאשׁוֹן מְפִירֵי שֶׁתִּיקְתָּנוּ. וּכְשִׁידֵי הַמְּלַצֵּר הָיוּ רוֹעֲדוֹת
----------------------------	--	--	--	---

עֲבוֹנוֹת*

מתוך: Transformations

תארו לכם

נצרה השוקעת בתרדמה ללא קץ,

ורועותיה נקשות כגורים,

אל תוך טראנס היפנוטי.

אל תוך עולם שפלו רוח

הדובר במתת הלשונות.

היא תקועה במכונת הזמן,

לפתע בת שנתים מוצצת אגודל,

מכנסת כחלזון,

שוב לומדת לדבר.

היא שרויה בתוך מסע.

היא שוחה הרחק לאחור,

מעלה כמו דג סלמון,

נאבקת לפלס דרך אל הנרתיק של אמה.

ילדה בבה קטנה,

בואי לכאן לפאפא.

שבי אצלי על הכרבים.

אתן לך נשיקות בערף.

אשלים פני עבוד מחשבותיך, נסיכה.

אצוד אותן כמו אמרלד.

בואי והי ילדת תפנוקי

ואעניק לך שרש.

זהו טיב המסע,

מבאיש כפרחי היערה.

פעם

מלך אחד ערך טקס טבילה

לבתו עֲבוֹנוֹת

ומשום שהיו לו רק תריסר צלחות והב

הוא הזמין תריסר פיות בלבד

אל הארוץ הגדול.

הפיה השלוש-עשרה,

אצבעותיה ארכות ונדקות כקני קש,

עיניה חרוכות מסיגריאות,

רחמה ספלה תה מרוקן,

הגיעה עם מתנה שטנית.

כך התנבאה:

הנסיכה תדקר את עצמה

על גלגל טויתה בשנתה החמש-עשרה

ואז תצנח ארצה מתה.

קאפוטו

דממה נפלה בארמון.

פני המלך דמו לצעקה של מונה.

נבואות פיה

בימים ההם להן חזקה.

מכל מקום, לפיה השתים-עשרה

היה מין מוחק מסים

בעזרתו הקלה את הקללה

מחליפה את המות

במאה שנות שנה.

המלך צוה להשמיד ולאבד

כל גלגל טויה בממלכה.

עֲבוֹנוֹת גדלה ופתה כאלה

ובכל לילה המלך

נגס במכשלת שולי גלימתה

להבטיח את שלומה.

הוא הרק את החרט

בסכת בטחון

להעניק לה אור נצחי.

הוא כפה על כל איש בארמון

למרק את לשונו בשמן תינוקות

פן יזחמו את אויר משכנה.

וכך שכנה בתוך ריחו של אביה

מבאיש כפרחי היערה.

ביום הולדתה החמש-עשרה

היא דקרה את אצבעה

על גלגל טויה חרוך

והשעונים צמדו מלכת.

ואכן כמובן, היא הלכה לישון.

המלך והמלכה הלכו לישון,

אצילי המלך הלכו לישון וכן הובוב על הקיר.

האש שבלב התגברה צדין

וצלי הכשר תול מפצפוצו,

העצים נצשו מתכת

והנבל הפך חרסיןה.

בלם שקעו בטראנס,

איש איש מסגר בעצמו

תקוע במכונת הזמן.

אפילו הצפרדעים היו כמתים מהלכים,

רק קבוצת שיחי עֲבוֹנוֹת הוסיפה לצמח

יוצרת חומה אדירה של נצצים

סביב למצודה.

נסיכים רבים

נסו לחדר דרך מעבה הקוצים

כי שמעו רבות אודות עֲבוֹנוֹת,

אך לא מרקו את לשונותיהם

ועל כך נאסרו בידי שומרי המלך

ונצלבו.

בבוא העת

חלפו מאה שנים

ונסיך אחד הצליח לחדר.

שחחי העֲבוֹנוֹת נבקעו לכבודו כמו היה משה

והנסיך מצא אותה כתמונה תיה ללא כל פגם.

הוא נשק לעֲבוֹנוֹת

והיא הקיצה בככי:

אבאליה אבאליה!

אחת ושתיים! היא יצאה לתפשי!

היא נשאה לנסיך

והכל הלך בסדר

מלבד הפחד -

הפחד מן השנה.

עֲבוֹנוֹת היתה חסרת שנה...

לא עלה בגדה לתפס תנומה

או לשכב לישון

ללא עזרתו של כימאי הארמון

שרקח לה מין משקה מהמם

ולעולם לא בנוכחות הנסיך.

אם נגזר שתבוא השנה, אמרה,

שתקח אותי כשאיני מודעת

צוחקת או רוקנת

כדי שלא אדע את המקום האכזר שהוא

שם אשכב עם בקר משלהב

כשהחור על לחיי פתוח.

ומעבר לזה, אסור לי לחלום

כי בתלומי אני רואה את השלחן צרוך

ווקנה בלה מרעידה יושבת במקומי,

עיניה חרוכות מסיגריאות

והיא אוכלת בוגדנות כמו היתה נחמ בשר.

אסור לי לישון

כי בזמן השנה אני בת תשעים

והוגה במותי הקרב.

המנות נוקש בגרוני

כמו אבני שיש.

אני עונדת עגילים דמויי אבובים

אני שוכבת יציבה כברזל יצוק.

אתה יכול לנעץ לי מחט

בפיסת הברך ולא ארתע.

אני מנטרלת לגמרי עם נובוקאין.

הילדה המרחפת הזאת

היא בלה לרשותך.

תוכל להניח אותה בקבר,

חבילה אימה,

ולכסות בעפר את פניה

והיא לעולם לא תקרא אליך: הלו שם?

אך אם תשק לה על שפתיה

עיניה יפקחו כאביב

לפני מספר שבועות יצא לאור ספר הביוגרפיה "אן סקסטון" מאת דיאן ווד מילדלברוק (פרופ' לספרות אנגלית באוניברסיטת סטנפורד, קליפורניה) שהיא החוקרת החשובה ביותר של אן סקסטון ושירתה. ואכן הביוגרפיה היא הבחינה הרצינית הראשונה של חיי המשוררת.

הספר מעורר מחלוקת רבה לא בעולם הספרותי דווקא, אלא בקרב אנשי הפסיכיאטריה. פסיאטרים רבים מבקרים חריפות את ד"ר מרטין אורן, הפסיכיאטר הראשון של סקסטון אשר טיפל בה עד 1969, על כך שהעמיד לרשות מחברת הביוגרפיה את כל הרשימות הרפואיות, שירים מוקדמים שנותרו אצלו וכשלוש-מאות קלטות של הפגישות התראפיות במרפאתו. פסיכיאטרים כמו פרופ' ווילארד גאילין מאוניברסיטת קולומביה יצאו נגד ד"ר אורן על שבירת הכלל האתי של המקצוע ועל "הבגידה בפציאנט ובמקצוע כאחד" כדברי פרופ' גאילין, שטען עוד כי "לרופא אין שום זכות לשמש עוזר מחקר לביוגרף.

לעומת המבקרים, בני משפחתה וחבריה של אן סקסטון טוענים כי לו היתה המשוררת בחיים היא היתה חושפת את החומר בעצמה. בתה הצעירה של סקסטון אומרת, כי אמה הביקה עצמה על הקירות כמו טפט החשוף לעיני כל. מחברת הביוגרפיה, פרופ' דיאן מילדלברוק, טוענת כי על-פי הכרתה את סקסטון היא יודעת כי אינה חוטאת בשימוש שעשתה במידע האינטימי, שלדבריה

* שיח ממשפחת השושניים

והיא תקרא: אבא'ה! אבא'ה!
 אחת ושתיים!
 היא יצאה לחפשי.
 היתה שם גנבה.
 זה כל שנאמר לי.
 אני נששתי.
 זה כל שידוע לי.
 נכפה עלי אחרוניתי.
 נכפה עלי לפנים.
 נמסרתי מיד אל יד
 כמו קצרת פרות.
 בכל לילה אני מסמרת למקום
 ושוכחת מי אני.
 אבא'ה?

זהו סוג נוסף של כלא.
 זה לא הנסידר כלל וכלל
 אבל אבא בשכרונו גמון מצל מסתי,
 טובב סביב התהום כמו פריש,
 אבא שלי עבה בשר שוכב עלי
 כמו מין מדוזה רדומה.
 איזה מסע הוא זה, ילדנת?
 לזה את קוראת לצאת מן הכלא?
 אלהים צור לי -
 האם אלה הם החיים שלאחר המוות?

רחוב הרחמים 45

מתוך: 45 Mercy Street

בחלומי
 קודמת אלתוך המון
 של בליות עצמותי,
 חלומי האמתי,
 אני פוסעת מעלה ומטה בגבעת ביקון
 מחפשת שלט רחוב -
 שמו רחוב הרחמים.
 לא שם.

אני מנסה את המפרץ האחרון.
 לא שם.
 לא שם.
 ובכל זאת אני יודעת את המספר.
 רחוב הרחמים 45.
 אני מפירה את החלון מכתם הזוגית
 של הטרקלין,

גלילות בשפע. הארנק שלי. המפתחות
 והיותי בת עשרים ושמונה, או שמא ארבעים
 וחמש?
 אני הולכת. אני הולכת.
 אני מקרבת גפרורים דולקים לשלט־הרחוב
 כי חשך כבר
 חשך מן
 ואבדתי את הפורד הירקה שלי,
 את הבית בפרברים,
 שני ילדים קטנים
 שנשאבו כמו צוף על־ידי הדבורה שבי
 ובצל

שפחה את עיניו
 כדי שלא לראות את פנימיותי בחוץ
 ואני הולכת ומביטה
 ואין זה חלום
 רק חיי המשמנים
 בהם האנשים הם תרופים
 והרחוב הוא בלתי־נמצא
 לכל החיים.

הורד את התריסים -
 לא אכפת לי!
 נצל את הדלת על בריח. רחמים.
 מחק את המספר,
 תלש את שלט־הרחוב שלי,
 מה זה כבר משנה

מה זה משנה לקמצן הזול הזה
 המבקש בעלות על העבר
 שיצא על ספינה מתה
 והשאיר אותי עם גיר בלבד.
 לא שם.

אני פותחת את הנרתיק
 כפי שנשים עושות,
 ודגים שוחים הלוך ושוב
 בין הדולרים לליפפסטיק.
 אני נוטלת אותם
 אחד אחד
 ומשליכה על שלט־הרחוב,
 ויורה את הנרתיק
 אלתוך נהר צ'ארלס.

אחרי זה אני שולפת החוצה את החלום
 ומטיחה בקיר הבטון
 של לוח הזמן המגשם
 בו אני חיה,
 חיי.
 ומחברותיהם
 הנגררות.

שלוש קומותיו של הבית
 עם רצפות הפרקט.
 אני מפירה את הרהיטים ואת
 אמא, סבתא, אם־סבתי,
 המשרתים.
 אני מפירה את המזנון מסוג ספוד,
 קצרית קרת דמוית סירה, כלי כסף יצוק,
 המקום בו מנחת התמאה ברבועים נאים
 כמו שני צנק מוזרות
 על שלחן המהגוני הגדול.
 אני מפירה את כל זה היטב.
 לא שם.

לאן נצלמת?
 רחוב הרחמים 45.
 עם אם־סבתי
 גוחנת במחוך השרוכים שלה
 המזכיר עצמות לניתן
 ומתפתלת בצדנה אך בלהט
 אל כיר הרתצה,
 בתמש בבקר.

בצהרים
 מנמנמת בכסא־הנדנדה החורק שלה,
 סבא לוקח לגימה בתוך המזוזה,
 וננה מנדנדת את אמא עם פרח גדל ממדים
 על מצחה לכסות את התלתל
 של מתי היתה טובה ומתי היתה...
 ומתי היא הולכה

ובתוך דור
 בשלישית היא תלד
 אותי.
 עם נרעו של הור המלבלב
 אלתוך פרח מעורר פלצות.
 אני פוסעת בשמלה צהבה
 ונרתיק לבן דחוס סגירות,

נתגלה לה ממש במקרה
 לאחר שכמעט סיימה את
 הביוגרפיה. נגר ביקורתם
 של אנשי הפסיכיאטריה
 היא טוענת כי רופאים
 כאלה לעולם לא יקחו
 על עצמם פציאנט קשה
 ותובעני כליכך כמו אן
 סקסטון, אלא יעדיפו
 "חולי דיכאון נחמדים."
 ד"ר אורן עצמו, אשר
 חיבר הקדמה לביוגרפיה,
 טוען נגד מבקריו
 המבקשים לשלול את
 רשיונו, כי על־ידי
 שיחרור המידע הזה אל
 הציבור הוא מקוה
 שאנשים רבים במצבה של
 סקסטון יוכלו ללמוד
 יותר על מצבם הנפשי
 ולקבל השראה מחייה של
 המשוררת. כל הוויכוח
 המעניין הזה התנהל מעל
 גבי עתונים אמריקאים
 ובעיקר בכתבת שער
 בניו־יורק טיימס מיום
 ה־15 ביולי 1991.
 בחרתי להביא כאן שני
 שירים של סקסטון
 בתרגום עברי. ביניהם
 אני מעדיף דווקא את
 המאוחר, שהופיע
 לאחר מותה של
 המשוררת והקובץ היה
 ערוך להוצאה לפני
 מותה. בשירים המאוחרים
 והמבוגרים שלה ניטתה
 סקסטון לשוב אל מחוזות
 עבר רחוקים כדי להביט
 בעינים בוגרות ומנוסות
 יותר, ולנסות להאיר
 נקודות חשוכות מוקדמות
 של מבוכ חיה. אולם היא
 תמיד הלכה לאיבוד,
 תמיד שבה אל נקודת
 הפתיחה. רחוב הרחמים
 האבוד, גם כאשר נמצא
 לה לדגוע, היה רחוב ללא
 מוצא.

יומנה של רדיגונדה

השתהה עליי את מבטה אלא לכהרף עין בלבד ולא ניתן היה להסיק מכך מסקנות מרחיקות לכת.

כבר סילקתי כל תקווה לשטוח אי-פעם את הערצתי לרגליה, והנה בשעות לפני-הצהריים של יום סתיו נהדר, בחורשה המשתרעת משער העיר המזרחי אל מרחבי הנוף, היא פסעה ובאה, בלתי צפויה לגמרי, לקראתי. בחיך כמעט לא מורגש עברה על פניי ונעלמה חיש-מהר מאחורי מסך העלווה המצהיבה. ייתכן שלא הבחינה בי כלל, ואני נתתי לה לחלוף בלי לשקול כל-עיקר את האפשרות לברך אותה או אפילו לפנות אליה בדברים. וגם כשנעלמה מעיני לא עלה על דעתי להתחרט על כך, כי הרי בשום פנים לא היה ניסיון כזה עשוי להיות מוכתר בהצלחה.

אולם עתה התרחש דבר מוזר: איזה כורח פנימי אילץ אותי לשוות בנפשי, מה היה קורה אילו אזרחי אומץ להתייצב מולה ולדבר אליה. בדמיוני השליתי את עצמי כי רדיגונדה לא רק שלא גירשה אותי מעל פניה אלא שלא ניסתה כלל להסתיר את שמחתה על העזתי. דמיינתי לעצמי כי התקשרה בינינו שיחה עירנית, שבה התאוננה על ריקנות חייה ועל נחיתות חברתה, ולבסוף הביעה סיפוק רב על שמצאה בי לב יודע ומבין. וכה מלא הבטחות היה מבטה בשעת פרידתנו עד שנדמה היה לי, בראותי אותה בערבו של היום שהוא בתא היציע שלה, כאילו סוד יקר מרחף ביני ובינה בחלל התיאטרון – והרי כל זאת, לרבות מבט הפרדה, חווייתי בהזייתי בלבד.

בוודאי לא תתפלא, ידידי היקר, שמאחר שנוכחתי לדעת מה מסוגל הכוח המדמה לפעול למעני, לא הסתפקתי בפגישה ראשונה זו, אלא ערכתי במהרה פגישות נוספות באותו האופן. ממפגש למפגש נעשו שיחותינו ידידותיות יותר, חביבות יותר ואפילו אינטימיות, עד כי ביום מן הימים, תחת עצים חשופים, נפלה האישה הנערצת אל תוך זרועותי המייחלות. מעתה קראתי דרור בלי מיצרים לתעותי דמיוני המלהיבים, ולא עבר זמן רב עד שביקרה רדיגונדה בדירת הקטנה, הממוקמת באחד מפרברי העיר, ונתברכתי בתענוגות עילאיים אשר כמותם אין המציאות העלווה עשויה להעניק לבני-תמותה.

גם סכנות מסכנות שונות לא היו חסרות כדי לתבל את הרפתקתנו בתבלינים חריפים ומגרים. כך אירע פעם במרוצת החורף, שבשעה שישבנו בעגלת חורף, נישאים עטופי פרוות אל תוך הלילה, דהר על פנינו הסך, רכוב על סוס. וכבר אז ניחשתי במעומעם מה שהיה עתיד להתרחש בכל כובד הגורל.

בראשית האביב נודע בעיר, כי הגדוד, שבו שירת בעלה של רדיגונדה, עומד להיות מועבר לגליציה. יאוש – לא כי אלא יאושנו – היה תהומי. שקלנו את כל האפשרויות הנבחנות בדרך כלל על-ידי אוהבים במצבים דומים: בריחה משותפת, מוות משותף, כניעה דוויה לכורח האכזרי שאין לשנותו. בינתיים הגיע הערב האחרון, ועדיין לא הוחלטה החלטה סופית. המתנתי לרדיגונדה בחדרי הטובל בפרחים. כדי להיות מוכן לכל דרך פעולה שתתבקש דאגתי בעוד מועד לכל הנחוץ: מזוודתי הייתה ארוזה, אקדחי היה טעון, איגרות הפרדה שלי היו כתובות. את ההכנות האלה, ידידי היקר, עשיתי בפועל ממש. כי עד כדי כך הייתי נשלט בידי שגיונותי, שבאותו הערב, האחרון לפני צאת הגדוד, חשבתי כי הופעת האהובה בהווייתה הבשר-ודמית לא רק אפשרית כי אם ודאית. שלא כרגיל לא הצלחתי הפעם להשביע את כבואתה ולהזות איך האישה השמימית נופלת אל תוך זרועותי; לא ולא, אלא נדמה היה לי כי שיבוש לא חזוי מראש, אולי דבר גורא ואיום, מעכב אותה בביתה. מאה פעמים רצתי אל דלת דירתך, הקשבתי לצעדים במדרגות, השקפתי מן החלון כדי לצוד בעיני את דמותה של רדיגונדה בהתקרבה. בקוצר רוחי כמעט שהגחתי מן הבית כדי לחפש אותה, לדרוש אותה, בזכותו של אוהב-נאהב, מידי הבעל,

מש, בדרכי הביתה, התיישבתי לנוח מעט על ספסל בפארק העירוני. פתאום ראיתי בקצה השני של הספסל אדון שקודם לא הבחנתי בו כלל. מכיוון שבשעה מאוחרת זו אין כל מחסור בספסלים פנויים, מצאתי את נוכחות השכן הלילי הזה חסודה

במקצת וכבר ביקשתי לקום ולהסתלק; אולם באותו רגע הסיר הזר את כובעו, פנה אלי בשמי ובירך אותי ב"ערב טוב". לבוש היה מעיל ארוך בגוון אפור ועל ידיו כפפות צהובות. משבירכני, זיהיתי אותו מיד. להפתעתי הנעימה היה זה ד"ר גוטפריד ויוואלד, אדם צעיר בעל נימוסים נאים ואפילו אציליים במידה מסוימת. כפי הנראה הפיק הלה סיפוק רב מהופעתו המהוקצעת תמיד. לפני ארבע שנים הועבר מן המשרד הממשלתי הווינאי שבו עבד אל אחד הסניפים בעיר קטנה של אוסטריה התחתונה, אך מדי פעם היה צץ בין ידידיו הראשונים בבית הקפה הקבוע, ותמיד נתקבל שם בלבביות מרוסנת, שהכתיב איפוקו האלגנטי. על כן מצאתי לנכון, אף על פי שלא ראיתי אותו מאז ימי תג המולד, שלא לתת ביטוי להשתוממותי על השעה ועל המקום של פגישתנו זו. בחביבות, אך באדישות שלכאורה, השבתי לו ברכה על ברכתו, מוכן לפתוח בשיחת חולין שבעלמא, כיאה לאנשי תרבות משופשפים, אשר לגביהם גם פגישה בלתי צפויה אינה עילה לאובדן עשתונות; ואילו הוא הגיע את ידו בביטול והעיר קצרות:

"סלח נא, ידידי היקר, אבל זמני דוחק ולא באתי הנה אלא במטרה אחת ויחידה: לספר לך סיפור מוזר; כמובן, בתנאי שברצונך לשמוע אותו."

למרות פליאתי למשמע דברים אלה, הבעתי מיד את הסכמתי להאזין לסיפורו, אך עם זאת לא יכולתי לכבוש תחת לשוני את שלוש התמיהות הבאות: מדוע לא חיפש אותי בבית הקפה; כיצד עלה בידו לאתר אותי כאן, בפארק, לעת לילה; ולאחרונה, איך זה שדווקא בחלקי שלי נפל הכבוד להיבחר כמאזין לסיפורו.

"התשובה על שתי השאלות הראשונות," ענה בחומרה בלתי רגילה, "תתקבל ממילא תוך כדי מסירת הדברים שאשמיע לך. אשר לבחירתך כמאזין, ידידי היקר (כך נהג משום-מה לכנותני), הרי זו נעוצה בעובדה שבין שאר עיסוקיך, אתה גם, לפי מיטב ידיעתי, מושך בעט סופרים, ומשום כך אוכל לצפות כי העניינים הראויים להגיע לידיעת הציבור יתפרסמו בצורה מתקבלת על הדעת, פחות או יותר, גם אם אפרוש אותם לפניך בדרך בלתי מסודרת במקצת." מחיתי בהצטנעות, אך ד"ר ויוואלד הגיב על כך רק בהרעדה מוזרה של כנפי נחיריו, וללא הקדמה נוספת פתח:

"גיבורת סיפורי נושאת את השם רדיגונדה. היא היתה אישתו של הברון ט', סרן בגדוד הפרשים X המוצב בעיר הקטנה Y" (הוא נקב באותיות אלה בלבד, אך שם אותה העיירה היה ידוע לי היטב, ומטעמים שיתבהרו בקרוב גם זהותו של הסרן ומספר הגדוד היו נהירים לי).

"רדיגונדה", המשיך ד"ר ויוואלד, "היתה אישה יפהפיה ואני התאהבתי בה, כמו שאומרים, ממבט ראשון. לצערי נמנעה ממני כל הזדמנות להכיר אותה אישית, מאחר שבדרך כלל לא באו הקצינים – בקשרים חברתיים עם האוכלוסיה האזרחית, ובאופן כמעט פוגע החזיקו במסויגות זו גם לגבינו, נציגי השלטון. על כן ראיתי את רדיגונדה תמיד רק מרחוק. ראיתייה מהלכת בחוצות לבדה, או לצד בעלה, ולעיתים בחברת קצינים אחרים ונשותיהם. לפעמים הבחנתי בה באחד מחלונות ביתה שבכיכר המרכזית, ויש אשר ראיתייה לפנות ערב נוסעת במרכבה מטרטרת אל התיאטרון הקטן. שם נתמזל לי מזלי, וממושבי באולם יכולתי להסתכל בה בשבתה בתא היציע שלה, שבהפסקות היווה מקום משיכה לקצינים צעירים. מדי פעם נדמה היה לי כאילו היא מואילה להשגיח בי. אבל מעולם לא

הרכנתי את ראשי לאות הסכמה. הסרן הפסיר ברכת שלום קרירה והסתלק. סידרתי את ניירותי, יצאתי מן הבית, החרדתי מתוך שנתנם שני מכרים שלי, חברים ממקום עבודתי בממשל המחוז - אחד מהם בעל תואר של רוון - והודעתי להם רק מה שהיה נחוץ כדי לזרוז אותם. אחר-כך טיילתי לי הלךך ושוב בכיכר המרכזית מול החלונות האטומים שמאחוריהם, לפי השערת, היתה מונחת גופתה של רדיגונדה, ובטוח הייתי שאני הולך לקראת גורל נחרץ. בשעה חמש לפנות בוקר, בחורשה הקטנה, לא הרחק מן המקום שבו יכולתי (אילו הרהבתי עוז) לדבר בפעם הראשונה עם רדיגונדה, עמדנו איש מול רעהו ואקדחינו בידינו - הסרן ואני.

"ואתה הרגת אותו?"
 "לא. הכדור שלי החטיא וחלף ליד רקתו. אבל הקליע שלו פגע באמצע לבי. חוסלתי, כמו שאומרים, בו במקום."
 "הו!" פלטתי בגניחה ושלחתי מבט אובד עצות אל עבר שכני המזור. אולם מבטי כבר לא מצא אותו. ד"ר ויוואלד לא ישב עוד בקצה השני של הספסל. ולאמיתו של דבר, יש לי סיבות טובות להניח שמעולם לא ישב שם. לעומת זאת, זכרתי מיד כי אמש בבית-הקפה דובר רבות על דו-קרב שבו נורה ונהרג ידידנו ד"ר ויוואלד בידי קצין פרשים בשם טינארהיים. העובדה שבו-ביום הפנתה מרת רדיגונדה עורף לביתה ונמלטה בחברת סגן צעיר, ועקבותיהם לא נודעו - עובדה זו שיעשעה את החבורה הקטנה למרות אווירת העצב שאפפה אותה. מישהו הביע אז את הסברה כי ד"ר ויוואלד, שאותו הכרנו כאדם מופתי שכולו יושר, מתינות ואצילות-נפש, שילם במותו - ברצון או שלא ברצון או בתערובת של שניהם - את חובותיו של גבר אחר, בר-מול גדול ממנו.

אשר להופעתו של ד"ר ויוואלד על הספסל בפארק העירוני - הרי זו היתה מוזרה ומרשימה בהרבה, אילו אירעה לפני שנודע לי דבר סופו האבירי של האיש. ואינני רוצה להסתיר שבתחילה קסם לי הרעיון להעצים את רושם סיפורי באמצעות שינוי קטן בדבר המוקדם והמאוחר. אולם אחר שחכתי בדעתי נרתעתי מן האפשרות כי יאשימוני, שבסטייה קלה זו מן האמת אני מספק הוכחות-לכאורה למיסטיציזם, לספיריטואליזם ושאר תנועות מסוכנות. כן חששתי משאלות חטטניות שמטרתן לגלות אם אומנם שאוב סיפורי מן המציאות או שהוא פרי המצאתי; ושמה היו נטפלים אליי ושואלים אם, לפי דעתי, אירועים כאלה בכלל אפשריים. הייתי ניצב אז בפני דילמה בלתי נעימה: להיחשב - בהתאם לתשובתי - לפתי המאמין בהבלים או לשקרן. לכן העדפתי לבסוף לתאר את פגישתנו הלילית בלי להוסיף דבר על האמת העובדתית ובלתי לגרוע ממנה כהוא-זה. כמובן, גם כך ייצאו רבים שיטילו ספק במהימנותי, כי הרי בעיני הקהל הרחב חשודים תמיד הסופרים והמשוררים כמפריחי כובים - אף על פי שחשדנות זו מוצדקת לגביהם אולי פחות מאשר לגבי מרבית הבריות.

לקחת אותה בכוח הזרוע - עד שלבסוף צנחתי כאחוז קדחת על ספתי.
 פתאום, דקות ספורות לפני חצות, נשמע צלצול הפעמון. לבי נעצר בקרבי. כי הרי הצלצול בדלת - אנא, הבן אותי אל-נכון - לא היה עוד בגדר דמיון עוועים. הפעמון צלצל שנית ושלישית והחזירני בקולו החד והמפגיע למודעות גמורה של המציאות. אבל ברגע שהכרתי בדעה צלולה, שעד הערב הזה לא היתה הפרשה הזאת אלא שורה של חלומות-שווא, הרגשתי בהתעורר בי תקווה מטורפת שאין כדוגמתה: שמשאלותי הבורעות הרעישו בעוצמתן את נשמת רדיגונדה במעמקיה ומשכו אותה בכוח מאגי אליי; שעתה היא עומדת, חיה ונושמת, על מפתני; שבעוד שניות אחדות אקלוט אותה חמה ורוטטת בזרועותיי. בציפייה נפלאה זו ניגשתי לדלת ופתחתי...

אולם לא רדיגונדה ניצבה בפתח, אלא בעלה. הוא בעצמו ובכבודו, ממשי ובר-מישוס כמוך, היושב כאן לידי על הספסל, והביט בי במבט נוקב. בלית ברירה הזמנתי אותו להיכנס, ובחדר פנימה הצעתי לו, כמובן, לשבת באחת הכורסאות. אך הוא נשאר עומד זקוף קומה ובלעג עוקצני על שפתיו אמר:
 - אתה מצפה לרדיגונדה. למרבה הצער, אין ביכולתה לבוא. הסיבה: מוות פתאומי.

- מוות פתאומי? חזרתי על המלים, והעולם קפא.
 בלי לשים לב לתדהמתי הוסיף הסרן לדבר:
 לפני שעה מצאתיה יושבת ליד שולחן הכתיבה שלה, ולפניה ספר הזכרונות הקטן הזה, אשר למען הפשטות הבאתיו עמי. אני משער, כי כשנכנסתי במפתיע לחדדה כה נבהלה עד שהוכתה בשבץ. הנה, אלו הן השורות האחרונות שכתבה. בבקשה!
 הוא הגיש לי ספרון פתוח, שהיה כרוך בכריכת עור סגולה, ואני קראתי את המלים הבאות: "עתה אטוש את ביתי לתמיד, אהובי מחכה." בלי אומר נייעצתי בראשי כמו לשם אישור.
 - לא יקשה עליך להבין, המשיך הסרן, כי מה שאתה מחזיק בידך הוא יומנה של רדיגונדה. אולי תואיל לעלעל בו כדי שתשתכנע כי אין כל טעם לחפש מפלט בהכחשות כזב.

הדפתי - לא, שקעתי בקריאה. כמעט שעה קראתי, נשען אל שולחן הכתיבה, ואילו הסרן ישב בלי נוע על הספה. את כל הסיפור המופלא והמתוק הזה קראתי לכל פרטיו החל באותו בוקר של סתיו שבו פניתי לראשונה בדברים אל רדיגונדה. קראתי על נשיקתנו הראשונה, על טיולינו בנופי הארץ, על שעות תענוגינו בחדרי המקושט בפרחים לרוב, על תוכניותינו לכרוח או למות, על אושרנו ועל יאושנו. הכל היה רשום בדפים אלה, כל שחוויתי - אמנם מעולם לא במציאות, אולם בדיוק כפי שהתרחשו הדברים בהיותי. וכלל וכלל לא מצאתי זאת כה בלתי סביר כפי שמצטייר, דומני, כל העניין בעיניך, ידידי היקר. נבואת-לב פרועה לחשה לי מיד כי רדיגונדה אהבה אותי לא פחות משאני אהבתי אותה, ושמשום כך ניחנה בסגולה הסהרורית להשתתף בכל חוויותי הדמיוניות. ומכיוון שהגשמים קרובות יותר לשורשי החיים, למצולות הנפש אשר שם המשאלה ומילויה דבר אחד הם, יש להניח כי היתה משוכנעת שכנוע מוחלט שחווה באמת כל שהיה רשום בספרונה הסגול. אבל עוד סברה אחרת עלתה על דעתי: שמה היומן הזה אינו אלא מכשיר להתנקם בי, אמצעי נאצל לנקום את נקמת הססנותי אשר בגללה לא התגשמו חלומותי-חלומותינו; יתר-על-כן, שמה מותה הפתאומי הוא פועל-יוצא מכוח רצונה, וכוננתה היתה שבאופן זה ייפול היומן המסגיר בידי הבעל המרומה.

אך לא הייתה לי שהות להרהר ארוכות בפתרון החידות האלה. הסרן יכול היה להיאחז בהסבר אחד בלבד, כלומר בהסבר הטבעי, ולפיכך עשיתי מה שהייתי חייב לעשות בנסיבות הנתונות, ובמלים המקובלות במצבים כאלה העמדת את עצמי לרשותו.
 "בלי כל ניסיון ל..."

"להכחיש?!" שיסע ד"ר ויוואלד את דבריי, "הו! לו גם היה קיים הסיכוי הקלוש ביותר להצליח בניסיון כזה, הייתי דוחה אותו מעליי כמוצא זול ושפל. ראיתי את עצמי אחראי במלוא האחריות לכל התוצאות של ההרפתקה שבה ביקשתי להתנסות, ואם לא זכיתי לכך במציאות, היה זה רק מחמת מורך-לבי.

- אני מעוניין, אמר הסרן, לערוך את הקרב עוד בטרם יתפרסם דבר מותה של רדיגונדה. השעה עכשיו אחת אחרי חצות. בשלוש יוכלו העדים להיוועד, בחמש כבר יהיה הכל גמור וסגור.

ליל הגרזנים

חדר עמדה דממה עמוקה, עמומה. מדי פעם נשמע רחש קל של אנשים נעים בוהירות, שלא להקים רעש מיותר. לחישות מהוסות. רחש של ניירות מדופדפים. כל אלה נשמעו לאזניו אטומים-משהו, מעומעמים, מעוותים באופן כלשהו, אולי בגלל התחושה שהוא נמצא בעומק, באיזה בור באדמה או במרתף עמוק. אבל כאשר ירד לכאן - לפני כמה זמן זה היה? שעתיים? שלוש? חמש? - הוא הרגיש בידיו את צינורות הברזל של הסולם שבו הורו לו לרדת. לא ספר את מספר החוקים, אך נדמה היה לו שהם רבים, אולי יותר מחמישה-עשר. לא התירו לו להסיר את הכפייה שעטפה את ראשו, כולל פניו ועיניו, והוא לא ידע היכן הוא נמצא כעת.

בכניסתו למקום האטום הזה היכה בנחיריו עשן סיגריות כבד, זיעה של אנשים, ריח של בצל נרקב. בשבתו על ברכיו, ידיו קשורות לאחור, חש רק את רכות האדמה שמתחתיו וריח עדין, כמעט בלתי מורגש אך ברור מאוד, של אדמה לחה, עמוקה; ריח שהסתגן מבעד לבליל הריחות האחרים והזכיר לו ריח דומה שחש כאשר עבד פעם עם אביו ואָתו, כשחפרו בורות לנטיעת זיתים בחלקת הטרשים של המשפחה, בטרסות של ההר שמעל לשכונה. השעין את ראשו אל הקיר שמולו, כאילו מבקש להתנמנם. הרי לא הספיק לישון הלילה, אולי לא יותר משעה וחצי, כאשר דפקו בתריס והעירו אותו. הוא לא הכיר את רעולי הפנים שקראו לו לפתוח. רק עיניהם הבריקו מבעד להריצים הדקים שהותירו בין לפיפות הכפייה. כאשר פתח את החלון והם טיפסו בעדו ונכנסו לחדר, שמע את נקישות ידיות הגרזנים שנתקלו באדן החלון. הורו לו לצאת אתם החוצה.

"לאן? למה?" שאל, "יש פעולה הלילה?"

"אנחנו לא יודעים" - הוא הכיר את קולותיהם ולא יכול היה להבחין אם אמת דיברו או שהתחמקו - "קיבלנו הוראה לקרוא לך ולהביא אותך לפגישה של התא".

הלכו כברת דרך, שותקים. בהתקרבתם לקסבה הורו לו לעצור. אחד מהם הוציא מחולצתו כפייה ועטף בה את ראשו. אחר כך קשרו את ידיו לאחור. מרוב הפתעה הוא לא הצליח להוציא הגה. תחילה עוד התמצא בדרך, הרגיש לאן הוא הולך, ידע בכיורר שהוא מובל בסמטאות הצרות, המעוקלות והריקות בשעת לילה זו של הקסבה. אך כעבור זמן קצר איבד את חוש ההתמצאות שלו והניח לעצמו להיות מובל בין שני הבחורים הוריס-השותקים, שאחזו בו כל הדרך במרפקיו אחיזה שהיתה בה יותר אחיזה אסיר מאשר הולכת עיוור. וכך צעד עוד זמן מה כעיוור, עד שהכניסו אותו לבית כלשהו, סובבו אותו בין חדרים שונים, כשהוא נתקל מדי פעם בסף של דלת או במדרגה. אחר כך הורו לו לרדת בסולם ברזל. למטה הורו לו לשבת על כרעיו. כמה זמן ישב כך - לא יכול היה לשער. ראשו היה עטוף עדיין בכפייה, שנכרכה ונקשרה במיוחד על עיניו ומבעדה הסתגן אור קלוש בלבד.

הוא חשב לבקש משוביו להסיר את הכפייה מראשו, אך התבייש לעשות זאת ונשאר יושב כך, מנסה להבחין בקולות מוכרים בין הלחששים החרישיים. כמה אנשים היו בחדר? לא יכול היה להעריך: אולי שבעה, אולי יותר. מישהו פתח טרנזיסטור. תוך הפרעות ופצפוצים נשמע קול דובר במבטא עיראקי כבד, מודיע על פגישה נוספת, לבבית, בין יאסר ערפאת לסדאם חוסיין.

מלמעלה נשמע צליל של מכסה מתכת זע. הקולות החרישיים בחדר נשתתקו לפתע. בסולם הברזל נשמעו צעדים של ירידה. רחשים שונים. הזות כסאות. לחישות. אחר כך שקט. מישהו ניגש אליו והורה לו לקום. סובב אותו והוביל אותו כמה צעדים. הורה לו לעמוד. הכפייה הוסרה מראשו, ובעיניו היכה בפתאומיות אורה של מנורת חשמל מסנוורת, כמו זרקור. קול של גבר לא מוכר קרא

בשמו.

"מוחמד אברהים עבד אל-לטיף, משכונת ההר, זה אתה?"
"כן, זה אני".

"תציג את עצמך".

"אני מוחמד איברהים עבד אל-לטיף, בן 17 וחצי, תלמיד בית הספר התיכון לבנים בשכם, לוחם בחוליית "העטלף השחור", מוכן להקריב את חיי למען המולדת פלסטין, למען העם הערבי הפלסטיני ולמען הדת האיסלמית". ציטט את הדברים כפי שלימדו אותו בפגישות המחתרניות של התא, לפני שנתקבל רשמית כלוחם מן המניין בחוליה שלו. רצה להמשיך ולשאול מדוע הביאו אותו לכאן ומדוע ידיו קשורות, אך פחד לא מוכר לו, אבל נדמה היה לו שכבר הסמכותי שדיבר אליו לא היה מוכר לו, אבל נדמה היה לו שכבר שמע אותו פעם או פעמיים, אולי בפגישות הדרכה והנחיה של התא המורחב, אולי בתדרוך של החוליה לפני יציאה לאחת הפעולות. האור שמולו סנוור אותו והדמיע את עיניו. רצה לנגב את הדמעות, אך נוכח שידי עדיין קשורות מאחורי גבו. ניסה להסב את ראשו הצידה, אך הקול מולו גער בו:

"עמוד דום! אל תזוז! מישהו אחז בו בקשיחות. אחר כך הרפה.

"בשם אללה הרחום והרחמן. מוחמד אברהים עבד אל-לטיף. אתה מואשם בזה, שבהיותך לוחם בחוליה מחתרתית של לוחמים לחירות פלסטין, החזקת ברשותך יומן סודי ובו רשמת וסיפרת בפרוטרוט על פעולות מבצעיות סודיות שביצעת יחד עם אחיך הלוחמים, דבר שסיכן את פעילותו המחתרנית והמבצעית של התא, העמיד אותך ואת אחיך הלוחמים בסכנת גילוי על ידי כוחות הבטחון של האויב הציוני. כן הבעת ביומן זה הרהורי כפירה והסתייגויות בדבר אופי הלוחמה של נאמני המולדת הפלסטינית והלוחמים הגיבורים של העם הערבי-פלסטיני. במעשים אלה הוכחת בגידה בעניין הפלסטיני, רכרוכיות ופחדנות. על פשעים אלה נגד המאבק הקדוש של העם הפלסטיני אתה מואשם ונשפט כאן בפני בית דין מיוחד של המהפכה הפלסטינית. התובע, קרא את פירוט האשמות!"

הקול שבא משמאלו היה מוכר לו היטב. זה היה קולו של יאסין שאפיק אבו-רג'לה, בנו של בעל האטליו. הוא היה ידוע בעיר כולה כלוחם קשוח, אכזרי, שלזכותו רשומות הרבה התנגשויות עם חיילי האויב הציוני. לא פעם כמעט ונתפס, אך תמיד ידע להתחמק ברגע האחרון. סיפרו עליו שהיה מפקד חוליה שהתמחתה במיוחד בחיסול משתפי פעולה. רעד עבר בגבו. זה יותר משבוע ימים שהיומן נעלם ממחבואו שבמחסן החצר, שם נהג להסמינו בתוך בלוק חלול שנשלף מן הקיר. ובכן, מישהו עקב אחריו וגילה את מקום המחבוא, גנב אותו והביאו למי שהביא. והוא חיפש אותו נואשות. שאל את אחיו הקטנים, נבר בין מחברות בית הספר וספרי הלימוד שלו, בכל מקום אפשרי. כאילו בלעה אותו האדמה. והנה...

1. ביומנו של הנאשם, שנמצא על-ידי אדם נאמן למהפכה ונמסר לידינו, רשם הנאשם ביום 9.7.1988 - אני מצטט: 'אתמול בערב יצאנו למארב בכביש המוביל להתנחלות של היהודים שמעל לכפר ב. השעה היתה 10.30. היינו שלושה: י', מ', ואני. היתה תנועה דלילה על הכביש וחיכינו לפקודה מ'י' שנקבע למפקד הפעולה הזאת. מאחורי העיקול ראינו את האורות של הרכב המתקרב והדלקנו את הפתילים. כאשר המכונית התקרבה לטרסה שמתחנינו, זרקנו שלושתנו את הבקבוקים. אחד נפל על הכביש. אחד נפל על מכסה המנוע והתגלגל גם הוא על הכביש. הבקבוק שלי פגע בחלון הקדמי, ניפץ אותו וחדר פנימה. האש התלקחה. המכונית פנתה בפניה חדה ימינה ונתקלה בצלע הגבעה. ראיתי את האנשים נורקים החוצה, בוערים, צורחים. לא ידעתי כמה היו שם במכונית. על הכביש, שלושה מטר מתחתי ראיתי ילד קטן, אולי בן חמש, מתעוות

מדבר, והוא צועק, והוא מכריז על בגידתו של כותבו, חושף את הסנסנותו ואת מורך לבו. מראה את ספקותיו של הנאשם בצדקתו של המאבק הפלסטיני. פה מונח על כף המאזניים עתידו של העם, עתידה של המולדת, שעומדת לקום בדם ואש, ואילו הנער הזה משתעשע במחשבות על מוסר. ממי הוא למד את זה? מהציונים? בהיסוסו והתלבטותיו הוא מעכב את המאבק שלנו ועל כך יש להעניש אותו בכל חומר הדין. אני משאיר לבית הדין המהפכני הזה להחליט על אשמתו – שהיא מוכחת ללא כל ספק – וגם על העונש המגיע לו. גמרתי.”

רגע ארוך עמדה דממה כבדה בחדר. הנאשם חש שראשו מסתחרר, ריקנות התפשטה בלבו, כאילו זה התרוקן מכל הדם שהיה בו. בטרם התמוטט קפצו שניים ואחוזו בו. מישהו שפך עליו מים מבקבוק ואחר תחב אותו לפיו. הוא שתה בלגימות גדולות, משתנק, משתעל ומרטיב את חולצתו, שהיתה כבר רטובה מזעה.

”הנאשם, מה יש לך להגיד להגנתך?” שאל הגבר בעל הקול הסמכותי.

הנער רצה לומר משהו, אבל נוכח כי איננו יכול להוציא מלה מהפה.

אחר כך החל למלמל בקול נמוך, צרוד, מהיר ומבולבל, כחושש שמא לא יספיק להגיד את הכל:

”מה פתאום נאשם? מה פתאום בוגד? אני – בוגד? אתם מכירים אותי. אני כבר הרבה זמן בזה. כלומר בחוליה. משתתף בכל דבר. גם בזריקת אבנים, גם בפעולות לילה. גם בסיוורים. בהצטות. במטענים. גם בחיסולים. אני חייל טוב. חייל נאמן. לוחם. כולם מכירים אותי בשכונה. אני ערבי גאה. מוסלמי נאמן. מוכן להקריב את עצמי למען המולדת והעם הערבי-פלסטיני. אני חייל טוב. עשיתי כל מה שאמר לי. ביצעתי את כל הפקודות. אבל לפעמים היה לי קשה לראות את הדברים. במיוחד הילד. וגם עבד אל-חלים ואשתו. אולי יש לי יותר מדי רחמנות. אפילו על האויב. אולי זה בא לי מלימודי הדת, מהקוראן, שמלמד אותנו שאלוהים הוא רחמן ודת האיסלם היא דת של רחמים. כך אני מבין את זה. אבל אני מוכן לעשות את הכל. כל מה שתגידו לי. אפילו את אבא שלי. אם אקבל פקודה. אם יצווה עלי העם. אני רוצה להיות סופר. כמו רסאן בנאפאני. כמו המשורר מחמוד דרוויש. לספר על המלחמה שלנו על עצמאות. אני תלמיד טוב. רוצה לגמור בית ספר. אוהב לקרוא ספרים. אבל אין לי הרבה זמן. ביום אני לומד. עושה שיעורים. עוזר לאבא בחנות. בלילה משתתף בפעולות. החוליה שלנו, 'העטלף השחור', ידועה בסביבה כולה. אף פעם לא תפסו אותנו. כולם פוחדים מאתנו. אני צריך לרשום ולתעד את כל הדברים, לספר על המלחמה שלנו נגד הכיבוש הציוני, כדי שאחר כך, כשתהיה לנו מדינה, נגלה את מעשי הגבורה שלנו, שכולם יידעו...”

”די! שתוק כבר! אתה מקשקש!” קולו של הדובר היכה בו לפתע, כאילו הונחת פטיש כבד על ראשו. ”מישהו מינה אותך להיסטוריון? אתה החלטת שאתה סופר... אתה מנסה להצדיק את עצמך, אבל

בתוך האש וצורה, אחר כך הפסיק. הוא שכב על הכביש ובער. ספרתי עוד שלושה מוקרים בווערים. י' נתן פקודת נסיגה, אבל אני לא יכולתי לזוז. באור של המכונת הבוערת ראיתי כל הזמן את הילד הבוער, נעשה קטן יותר ויותר, נשרף, נשרף, עד שכבה מעצמו. עמדתו כמו עמוד אבן ולא יכולתי לזוז. אתה עשית את זה – שמעתי פטישים הולמים במוחי. רצחת ילד קטן! שרפת תינוק! הרגת ארבעה אנשים! יהודים, אז מה? הם אנשים. ילדים קטנים. אשה. אתה רוצח... מכוניות אחרות הגיעו. עצרו במקום. היתה מהומה למטה. רק אז התעשתתי וברחתי. לא יכולתי להירדם כל הלילה. רק עצמתי את העיניים, ראיתי את הילד הבוער... למחרת מצאתי פתק שהוחלק מתחת לדלת: 'כל הכבוד על ההצלחה! חיסלת ארבעה יהודים. הנהגת המהפכה המזוינת גאה בכך ומודה לך בשם העם הערבי. כבוד ללוחמים, גיבורי המולדת! ואני לא הרגשתי לא כבוד ולא גבורה ולא גאווה. קרעתי את הפתק בחמת-זעם'.

”2. בתאריך 23.8.89 הוא כותב: 'אתמול ערכנו אימונים וסיוורים ביער שבשטח הכביש הישן, מעבר לקו הירוק. מצאנו זוג, יהודים, עירומים, שוכבים על שמיכה. ע' ירה בהם באקדוחו. הבחור קיבל כמה כדורים בגב. הבחורה קיבלה בבטן. הבטן נקרעה ויצאו המעינים. הקאתי. ע' שתק. ד' ו' מ' צחקו על הזוג שמתו באמצע הזיון. אמרו שחיסלו בעצם שלושה יהודים, כי בטח אחרי הזיון הזה היה נולד עוד יהודי. הסתלקנו מהר וחזרנו לעיר כעבור שלוש שעות. לי כאבה הבטן והקאתי גם בלילה. לא יכולתי לישון. היום לא הלכתי לבית-הספר. אני חושב כל הזמן על הזוג הזה. אולי הם חיילים בצבא הציוני. הם אויבים. ציונים. יהודים. לא מגיע להם לחיות בפלסטין שלנו. כך לימדו אותי. אבל לרצוח ככה, זוג צעירים, לא חמושים, שעוסקים באהבה, הלב לא נותן לי לעכל את זה'.

”3. ב-15.4.90 הוא רושם ביומנו: 'אתמול קיבלנו הוראה לחסל את עבד אל-חכים יוסוף בדאוי, בחשד של שיתוף פעולה עם האויב הציוני. נכנסנו בערב לביתו. הוא ישב בחדר הגדול עם הילדים והסתכל בטלוויזיה. האשה היתה במטבח. אמרנו לו שקוראים לו לשיחה מסויימת, שיבוא איתנו. כמה עשרות מטרים מן הבית הרגנו אותו, שלושתנו, במכות גרזנים בראש. המוח נשפך לו החוצה. הכנסנו את הגופה לשק והצמדנו לו שלט: בוגד. משתף פעולה. מלשין. אחר כך חזרנו לבית שלו, ע' קרא לאשתו לצאת החוצה, שבעלה קורא לה שתצא לחצר. שם התנפלנו עליה שלושתנו. סתמנו לה את הפה ו' ע' אנס אותה, אחר כך ד'. כאשר הגיע תורי, לא יכולתי לעשות את זה. הרגשתי כאבי בטן. הרגשתי רע. החברים צחקו עלי. התפורנו וחזרתי הביתה. ההורים שלי כבר ישנו. גם האחים הקטנים. חשבתני על אחותי ג'מילה, שבעלה עובד קבוע אצל היהודים בתל אביב, בבנייה. תיארת לי בדמיוני איך רוצחים את גיסי ואונסים את אחותי. בא לי לבכות. אני בכלל לא בטוח שעבד אל-חכים באמת היה בוגד, או מלשין. הוא עבד אצל היהודים. היתה לו משפחה גדולה לפרנס. שמונה ילדים, אשה, אמא זקנה. האם המפקדים באמת חקרו אותו עד הסוף? האם לא יתכן שטעו? שהאיש חף מפשע? ומה אשמה האשה שלו? אני, מילדות אני מאמין במהפכה הפלסטינית ובעתיד העם שלנו, הערבי-פלסטיני. ואני יודע ובטוח שתקום לנו מדינה פלסטינית (גם בעורת, בעורת הפעולות שאני מבצע נגד האויב הציוני). אבל הדם הנקי שאנחנו שופכים, האם אנחנו לא מתלכלכים בינתיים בכל הזוועות המיותרות שאנחנו מכזעים כ'תוצר לוואי' של המלחמה הצודקת שלנו? האם אין אף אחד שחושב כמוני, על מוסר, מוסר כפי שמלמד אותנו הקוראן הקדוש. מוסר אנושי פשוט? של מה מותר ומה אסור, אפילו בקרב, אפילו במלחמה. אם המלחמה שלנו היא קדושה וצודקת – ואני מאמין בכך בלב שלם – ואני יודע שאין כל פתרון אחר אלא במאבק מזוין, בכוח – האם אין אצלנו מי שבדרך שלא יהיו חריגות ומעשים זוועתיים שלא חייבים להתרחש במאבק לאומי לעצמאות? האם רצח אכזרי בגרזנים, זו הדרך להעניש סוטים מבי עמנו? האם אונס של נשים ערביות הוא הדרך להשגת שחרור המולדת האהובה? ואפילו שריפת ילדים קטנים, האם כך ננצח? הוי, לו היה לי עם מי לדבר עך זה! לשפוך את הלב. להסיר ספקות. לקבל הדרכה. אבל אין לי אף אחד שאילו אוכל לפנות בגילוי לב וגם בלי פחד להיחשף. עד כאן צייטט מתוך היומן.”

”אבל אני רוצה לציין שהיומן הזה, 'הידיד הנאמן והאילם' כפי שהוא קורא לו בהמשך, יומן זה נמצא במקום סתר בביתו של הנאשם והוא

קצת אביב לשאל ארז

חותי עמליה נישאה לשאול ארז ממשפחת נויפלד בחתונה צנועה ב"בית האיכר". גשם חזק ירד מחוץ לבניין. משפחתי נכחה כולה. ממשפחת נויפלד לא היה איש, פרט לחתן כמובן. אבי, בועמו, רצה לבטל את החתונה אך אמי הרגיעה אותו והניאה אותו ממעשה זה.

"ידעתי, ידעתי" צעק אבא, נויפלד הוא לא טיפוס שמתפשר. לאמא שניסתה להרגיעו אמר: "אני הייתי פועל אצל נויפלד. אני יודע מי זה נויפלד."
אמא ניסתה להסות אותו: "דודך, בבקשה, דודך."
"את לא זוכרת רבקה," פנה אליה, "שבייתה של שבועיים עשינו ומה קרה? על הברכיים הייתי צריך לחזור אליו."
"שש... שש...", אמרה לו אמא, "שש... שש...", אמרה לו כשהיא מעיפה מבטים חטופים לעבר החתן, "שש... שש..."
הסיבה לכך שנויפלד האב (וכמובן, אף לא אחד מבני משפחתו) לא בא לחתונה, היתה שמו של נויפלד הבן, שם המשפחה החדש שבחר לו: ארז. בהשפעת התנועה הכנענית החליט שאול לעברת את שמו, וכששמע זאת נויפלד הזקן, אמר לו: "אני לא אבא שלך יותר, לך תחפש לך את האבא החדש שלך, ארז."
את עמליה פגש שאול כשנתיים לאחר המקרה. גם שאול היה עקשן לא קטן ועל שינוי חוזר של שמו לא אבה לשמוע. הוא התאהב בעמליה וחשב שזה הדדי. אמא, שידעה מהי הסחורה שיש לה, יעצה לעמליה לדבר כמה שפחות ולהביא את שאול לחופה כמה שיותר מהר. אבא היסס, אך זו היתה הזדמנות שאי אפשר לסרב לה: להתחתן עם נויפלד הזקן. במקלחת שמענו אותו שר בהנאה רבה: "נויפלד, הוי נויפלד..."

כחודש לפני החתונה שאל שאול את עמליה אם כבר קראה את הספר החדש של אלבר קאמי. עמליה אמרה: "לא, אבל בטח פאפא כבר הזמין אותו."
שאול חיך בהבנה. כבן ל"רחוב המליונרים", כחסידי התרבות הצרפתית וכשריד אחרון, אולי, לאריסטוקרטיה הרחובותית שספק אם הייתה קיימת אי-פעם, הניח שגם עמליה היא "אינטליגנטית", אך עמליה לא הייתה "אינטליגנטית".
"פאפא", כלומר אבא שלי, לא שמע מעודו על קאמי, אמא ידעה מה זה "כמון" ואמרה שתבלין כזה צריך להיות בכל מטבח. נשאר רק לקרוא לבן-דודו של אבי, יחיאל "פני-סוס". שמו האמיתי של יחיאל "פני-סוס" היה יחיאל-משה פומרנץ. אך היות והיה מלומד והתעמק כל חייו בספרים לא אהבו אותו במושבה. "פני הסוס" הודבק לו בשל שינוי הקדמיות הבולטות, וכשאבא היה רואה אותו היה אומר: "פני הדוד כפני הסוס". יחיאל בא בהול לביתנו, תמה על מה ולמה נקרא.

"חיליק", אמר לו אבא ("חיליק" הפטרתי בתמיהה וזכיתי לנעיצת מרפק של אמא), "חיליק, מי זה קאמוס?"
לקח זמן עד שהצליח יחיאל לחלץ מעמליה, שנכנסה להיסטריה בשל כל ההמולה מסביבה, את השם המדויק.
"הו, קאמי", אמר יחיאל כמי שפוגש מכר ותיק, "אז ככה", פנה

בעצם אתה מוכיח שאתה מפקפק בצדקת מאבקו של העם הערבי-פלסטיני. אתה מגלה רכות, רחמנות כלפי האויב. מה אתה חושב, שמשחקים פה במשחקי ילדים? שוטרים וגנבים? זהו מאבק לחיים ולמוות. ללא פשרה. ללא רחמים. אין פה מקום לא לרחמנות ולא לרגשות של חמלה. פה מדבר הרובה, הבקבוק, הסכין, הגרזן. פה מדברת השנאה לאויב הציוני. ליהודי שבא לקחת את אדמתנו. את כבודנו. פה מדבר הדם. שלהם. שלנו... ולא רק זה. ידוע לנו על כל הפעולות שהשתתפת בהן עם חבריך-אחיך הלוחמים, אנו מקבלים דיווח מלא ומדויק על הכל. ואנו יודעים להעריך ולכבד את השגיך. אבל בזמן האחרון חלה החלשה בלחימתך ובהשתתפותך במאבק. יכול להיות שהתעייפת. יכול להיות שבמקום להתקשה, אתה דווקא נעשה רכרוכי יותר ויותר. אולי אפילו פוחד. ואתה רוצה להטיל את כל העול של המאבק והפעולות הקרביות וה'העבודה המלוכלכת' על החברים שלך, ואילו אתה תשתעשע במוסריות הנעלה שלך. בציטוטים מהקוראן... זהו ממש בגידה במאבק המזוין שלנו ובעניין הפלסטיני בכלל. ואני גם מקבל את הטענה החמורה של התובע, שעל ידי כתיבת היומן סיכנת באופן חמור את החשאיות של החז'לה הלוחמת שלך ואת התא המחתרתי כולו. קחו אותנו! עכשיו פנה הקול אל שני השומרים שניצבו משני צדדיו של הנאשם.

"בית הדין יתייעץ ויחרוץ את דינו".
השניים עטפו שוב את ראשו ופניו של הנאשם בכפייה והובילו אותו אל חדרון אחר, מאחורי דלת ברזל.
כעבור זמן מה הוא נלקח שוב לחדר הגדול והועמד לפני שולחן בית הדין. הפעם לא הסירו מראשו את הכפייה.
"בשם אללה הרחום והחנון. הנידון מוחמד עבד אל-לטיף, בית הדין המהפכני המיוחד דן בהאשמות שהועלו נגדך ומצא אותך אשם בארבע מהן: 1. ניהול יומן אישי ובו פירוט הפעולות הקרביות שביצעה החוליה שלך נגד האויב הציוני. בכך סיכנת את חיי הלוחמים. 2. גילוי מורך לב, הססנות ורכרוכיות במאבק המזוין נגד האויב הציוני. על כל אלה עליך לשאת בעונש הראוי. גור הדין יינתן במועד אחר ויימסר לך לאחר מכן. אין לך זכות ערעור על פסק הדין ועל גזר הדין".

כאשר הובילו דחפו אותו לעבר טולם הברזל, הוא שמע רק רשרוש של ניירות בשולחן ולחשושים הסויים, שלא קלט מהם אף מלה. שמע בריחים ניסוטים, דלתות נפתחות ולבסוף חש את האוויר החופשי של החוץ, שהיה צונן הרבה יותר מן החום ששרר בחדר שבו התנהל משפטו. עורו נרטט פתאום מן הקרירות, אחר כך החל גופו לרעוד, מבלי יכולת לרסנו. רק כעבור כמה דקות נרגע והמשיך ללכת בצעד איתן, למרות עיניו הקשורות.
המשיכו ללכת שלושתם, שותקים. באופל הסתמנו דמויותיהם הצמודות כדמותה של מפלצת בעלת שלושה ראשים. קול צעדיהם הרכים נבלע בדממה הלילית כמו בתוך שמיכה רכה. כעבור זמן מה ביקש האמצעי:

"עצרו רגע, אני רוצה להשתין". קולו היה רגוע, נסוך בטחון. הם נעצרו. האמצעי הניע את ידו, אינסטינקטיבית, אך נוכח שידיו קשורות עדיין לאחור. במחווה אילמת רמו למלווי לשחרר את ידיו. רגע של מבוכה. הימני הושיט את ידו ופשפש ב"חנות" של הכבול. אחר נשמע רחש השתן על פני האדמה היבשה. אחר כך - איבחת הגרזנים וקול הפצפון של הגולגולת. אחר כך נפילתו הרכה של גוף הנער, ככורע בתפילה.

"כמו כלב", רטן הימני, מנגב את להב הגרזן, תוך שהוא מתרחק בצעד מתון אל תוך הסמטה האפלה שמימין.
השמאלי לא ענה. נדמה היה לו שכבר שמע פעם את הביטוי הזה, או אולי קרא אותו באיזה ספר. פתאום הוא נפנה ונשען בידו על קיר האבנים של המסגד, שצריחו הצטייר קלושות על רקע השמים האפלים בשעה זו של טרם-שחר, והקיא.

הערת המחבר: הסיפור המובא בזה הוא כולו פרי הדמיון. החתום לעיל מעולם לא שמע ולא קרא על פלסטיני שהתלבט בלבטי מוסר מסוג אלה המתוארים כאן.

תמירים הפוסעים זה בצד זה. דומה היה שהשילו מעליהם כמה שנים טובות.

את שנותיו הטובות ביותר עשה שאול בבית החולים לחולי-נפש בבאר יעקב. כשנה לאחר המעבר מאושיות יצא את ביתו בריצה. כשהוא מפור את בגדיו לכל עבר. כששמע זאת נויפלד הזקן פקד לאשפו את בנו מיידית בבית החולים בבאר-יעקב, לו נהג לתרום ביד רחבה. לפסיכיאטר המחוזי לא נותר אלא לחתום על המסמכי הדרושים.

פעם אחת בלבד הוצא שאול נויפלד מבית החולים והובא לביתו "אנחנו רוצים נכד", הבהירו נויפלד ואבי את רצונם לעמליה "שאנשים לא ישאלו למה אין לכם ילדים", הבהירה לה אמי. בלילה הביאו אותו, בלילה עלתה עליו עמליה, התנודדה מעט, ובלילה החזירוהו למקום מושבו.

מראה משובב היה זה לראות את שני הזקנים פוסעים ברחוב הרצל. בשעת אחר-צהריים נאה של שבת, כשהם דוחפים לפניהם את עגלתו של נכדם המשותף, חוותיהם נפוחים מגאוה והם כולם אומרים אושר. פסיעות מדודות פסעו ולאחר כל צעד שלישי העניקו לעגלה דחיפה קלה.

בהשראת תמונה מלבבת זו פירסם הירחון של "הבונים החופשיים" ברחובות מדור בשם "מארזי הלבנון", שהובאו בו דעותיהם של ותיקי היישוב. את המדור עיטרה צלילית של אדם זקן הדוחף עגלת ילדים.

למול האקליפטוסים הגבוהים שליד קפה "פינתי" נפח נויפלד את נשמתו. באחד מימי השבוע התייצב למול יושבי בית-הקפה, הרים את מקל ההליכה שלו לעבר האקליפטוסים כאומר להכותם, השמיע קול נפיחה גדולה ונפל מת כשק של נוצות.

אחותי עמליה החזירה את שאול הביתה למרות התנגדותו של אבי היא הושיבה את שלד האדם על כסאו במרפסת, ליטפה את לחיו ומחתה את דמעותיו. "האהבה עיוורת" מלמלה. "קפה?" פנתה אליי.

"כן, תודה עמליה." אמרתי. היא הגישה לנו את הקפה למרפסת, הניחה לפני כל אחד מאתנו צלוחית ולאחר מכן את כוס הקפה המהביל והריחני. כשהנחיה לפני את כוס הקפה, אגרפה את כף ידה ונקשה בה על ראשי כמבקשת לפתוח אותו. בחוץ פרח לו האביב.

לעמליה, "קראת את הספר?" "לא."

חיליק, שידע מראש את התשובה, לא שאל יותר. "אז ככה, סארטר הוא 'המלך', קאמי הוא 'הנסיך'." "מה, אנדה?" קראה עמליה בהתפעלות.

"לא, זה רק כינויים. זה יראה לו שאת בעניינים" הסביר חיליק בסבלנות.

"אקוויסטנציאליזם, המושג מוכר לך?" עמליה פרצה בככי.

לאחר כמה ימים הגיע שאול לביתנו. הוא כבר ביקר אצלנו מספר פעמים, אך הפעם נשא הביקור אופי רשמי. כשעתיים לפני בואו הסתגרה עמליה בשירותים וסרבה לצאת, לא עזרו כל הפצרותיה של אמה. יחיאל הביא עמו ספרים מספרייתו הפרטית. הוא סילק את שטיינברג, בורלא ושלוש עליכם מלאי האבק והכניס את פלובר, באלזק ומופסאן לאחר שאמי איבקה את המדפים. יחיאל אמר יפה שלום ואמא ליוותה אותו לדלת תוך שהיא מודה לו על עזרתו. מן השירותים נשמע רעש של הורדת מים באסלה.

"די עמליקה, די," פנתה אמה אל דלת השירותים.

תעזבי אותה, עוד כמה הורדות והיא נרגעת," אמר אבא.

וכך היה. כששמעה עמליה את צלצול הפעמון פתחה את דלת השירותים וזינקה אל הסלון. היא התיישבה על הספה למול דלת הכניסה לסלון וחיכתה. היא שמעה את הקולות. כשצעד שאול אל תוך הסלון אמרה: "הסופר מבקש להבליט את האינדבידואל. החברה דורסת את האינדבידואל."

"אוי א-ברוך" פלט אבא ואמא דחפה את מרפקה בצלעותיו על-מנת להשתקן. אך לא היה צורך בכך. פני שאול אורו. עיניו התנוצצו כשתי ברכות ים זכות. הוא היה שקוע בעמליה.

"האהבה עיוורת," אמר לי שאול שנתיים-שלוש לאחר מכן. יושבים היינו על מרפסת דירתו כשיכון אושיות, שותים קפה שחור. אז כבר היה ברור שנויפלד הזקן לא ייתן גרוש.

"מה אבא שלך רוצה ממני," שאל אותי שאול, "שאשנה את השם שלי?"

לא רציתי לענות לו "בדויק" ושתקתי: ממילא עתיד היה לקבל ותשובה בקרוב.

"מה, הוא לא חושב שגם אני רוצה לעבור לגור ליד מכוני זיו?"

ברגעי השתיקה היה מלווה במבטו את עמליה שחלפה בסלון.

נשמע צלצול בדלת. עמליה פתחה ולדירה הועירה נכנסו אבי ואמי. בלא שהיות פנה אבי לשאול:

"ככה אי אפשר להמשיך," אמר לו כשהוא מדבר גלויות לראשונה.

"כאן זה לא מקום מגורים לכלתו של נויפלד."

"דוד, מה אתה רוצה ממני?" שאל שאול את אבי, "אני עושה מה שאני יכול."

"לא," פסק אבי. "אתה צריך ללכת ולבקש סליחה מאבא."

"לא."

"כן, אם אתה לא חושב על עצמך, תחשוב על עמליה."

"עמליה יודעת שאני אוהב אותה ואעשה הכל..."

"שקט. מה את אומרת עמליה?"

עמליה, שעסקה בטיאטוא השטיח, פלטה חרש: "שיילך."

"מה?!" התפלץ שאול.

"שתלך, היא אמרה שתלך," פירש אבי.

"כן. אמרתי שתלך. אני לא יכולה להמשיך לגור בתנאים האלה יותר. ואתה... אתה... לא מתאים לבן של נויפלד שיעבוד כפקיד בדואר בשביל עשרים לירות," אמרה והשתתקה.

"טוב, אלך." אמר שאול.

"כן," הסביר אבי, "לא טוב להיות ברוגז עם אבא שלך."

שבוע לאחר שהלך שאול לאביו, עבר הזוג הצעיר לגור בסמוך למכוני זיו. נויפלד נתן לבנו תפקיד בכיר בחברתו. על דלת דירתם של עמליה ושאול נתלה שלט קטן: "עמליה ושאול נויפלד". על דלת משרדו של נויפלד הוסף שמו של שאול: "יצחק ושאול נויפלד - קבלנים בע"מ". כשאבא ונויפלד פסעו ברחוב נדמו כשני ברושיב

תיאטרון בית ליסין

הזוג המוזר

מאת ניק סיימון
נוסח עברי: דן אלמגור ■ בימוי: מיכה לבינסון
תפאורה: משה שטרנפלד ■ תלבושות: ענת מסנר
מוסיקה: אלדד לידור ■ תאורה: שולי זיו
משתתפים (לפי סדר א'-ב'): אורי אברהמי, יונה אליאן-קשת,
גילת אנקורי, תיקי דיין, קרן מור, אבי פניני, שרי צוריאל.

סוף עונת החלומות

מאת מריס קיני
בימוי: עמית גזית
תפאורה: אילת הרפז ■ תלבושות: איריס רטינסקי
תאורה: חני ורדי ■ מוסיקה: רפי קדישזון
משתתפים (לפי סדר א'-ב'): חגית בן-עמי, שרון הכהן, ניסים זהר,
דוד מנחם, לילית נגר, אלי נחמה

שרוף את זה

בשיתוף עם התיאטרון העירוני באר-שבע
מאת לנפורד ווילסון ■ תרגום: הלל מיטלפונקט ■ בימוי: שחר סגל
תפאורה ותלבושות: אבי שכוי ■ תאורה: שולי זיו
מוסיקה: חגי אלקיים
משתתפים (לפי סדר א'-ב'): ששון גבאי, סיגל גינצבורג, יותם זילברמן,
אורי רביץ

חשמלית ושומה תשוקה

מאת טנסי וויליאמס
נוסח עברי: רבקה משולח ■ בימוי: רמי דנון
תפאורה: איתן לוי ■ מוסיקה: אלדד לידור
תלבושות: טובה קליינר-סדן ■ תאורה: יחיאל אורגל
משתתפים: ארנון צדוק, נטע מורן, ברוריה אלבק, רוברטו פולק,
אלברט אילוז, דינה גולן, ויקי מורן, דני שטג

תיאטרון בית ליסין, ויצמן 34 ת"א 62091.

בית ליסין

מבחר מן השירה העברית
מסשרניחובסקי עד ימינו,

מופיע בימים אלה

בסיוע חברת החשמל

ובהוצאת ספרי "עתון 77"

ספר "עגון קל"